

Terray Barnabás

Az iskolarendszer néhány jellemző vonása a reformkor I. felében
/Petőfi iskolaévei/

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
Pedagógiai-Pszichológiai
Szakcsoport Könyvtára

Doktori disszertáció a József Attila Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Karán

P e d a g ó g i a t ö r t é n e t b ől

1965.

Tartalom:

Bevezetés	3
I. Társadalmi és osztályviszonyok, politikai helyzet	7
I.a. Gazdasági helyzet	7
I.b. Honoráciorok	9
I.c. Külpolitika. Viszonyunk Ausztriához	12
I.d. Belső mozgalmak. Azerópolitika	13
II. Iskolaszervezet	16
II.a. Területi elhelyezkedés. Felügyeleti jog	16
II.b. A tanulók osztályhelyzete	23
II.c. Az iskolák felszívó hatása. Körzetek	27
II.d. Tanulólétszámok	30
II.e. Iskolaváltoztatás. Egyetemi felvétel	31
II.f. Anyagi megalapozottság	34
III. A tanterv	39
III.a. Classisok	39
III.b. Tananyagmegállapítás	43
III.c. Iskolatörvények	46
IV. Az iskolafelügyelet. A nevelők	52
IV.a. A tanulmányi rendszer megalkotói	52
IV.b. Egymás munkamódszerének megismerése	56
IV.c. A tanárok értékelése	60
IV.d. Nyomtatásban megjelent művek	64
IV.e. Háztanítók /"Pedagógusok"/	68
V. A tanításon túllépő iskolai problémák	71
V.a. Kaszinók, olvasótársaságok szervezése	71
V.b. Diákok és végzett diákok együttműködése	76
V.c. A nemzetiségi kérdés	79
Befejezés	85

Bevezetés

Petőfi nevével sokan kezdik munkájukat. Munkásságuk a költő hétköznapijainak, műveinek helyes bemutatását szolgálja. Sok adatot gyűjtöttek iskoláseveiről is. A történeti háttér megrajzolásánál a leegyszerűsített Széchenyi-Kossuth ellentétben túl leírják a Habsburg kormányzat harcát a haladni akaró és a maradó nemesi vármegyével is /Lovassy ügy, törvényhatósági tudósítások, stb/. A politikai történelem és az iskolatörténetek között van egy hiányzó láncszem. Petőfi diákéveinek rendszeres, monografikus pedagógiatörténetét még nem írták meg.

A költő, kortársaihoz viszonyítva is, sok iskolába járt. Ezek az iskolák szervezeti szempontból háromfélék voltak. Pesten egy éven keresztül katolikus iskolába járt, Pápán reformátusba, de tanulmányainak zömét az evangélikus egyház iskoláiban végezte. Ezeknek az utóbbiaknak az adott időszakban fennálló szervezeti felépítését, nevelőik kulturális színvonalát és munkásságukat, a tanulók társadalmi helyzetét és érvényesülési lehetőségeiket nem ismertették meg megfelelő módon. Céлом ennek bemutatása, összegezve az erről szétszórtan már nyomtatásban megjelent adatokat, de bemutatva újabb levéltári kutatásaimat is. Rámutatok az ezen a téren még meglévő kutatható helyekre.

Az I. és II. Ratio Educationis hatálya, bár szerzőik úgy szereték volna, nem terjedt ki minden magyarországi iskolára. A protestáns felekezetek önkormányzati jogaikat féltve, tiltakoztak annak bevezetése ellen.¹ Amilyen mereven elutasították a hivatalos rendelkezéseket, ugyanolyan természetes megértéssel vették át az állami tanrendszerből, amit helyesnek tartottak.²

Az evangélikus iskolák felett egyes történelemkönyvek pár mondattal elsiklottak. Az ugynevezett Milléniumi Történet például így ír: "... a luteránusok iskolái többnyire sokkal szegényebbek, semhogy az egész ország közmívelődésére kiható erőt fejthetnének ki." A különböző felekezetek szempontjai nem tették lehetővé, hogy az egyes rendszerek reális értékelését lehessen adni egy - máshoz viszonyítva, és a haladás vagy reakció szempontját figyelembe véve. Akár egy erről szóló könyv megjelentetésénél, akár utólag a könyv bírálatánál, de mindenképpen számolni kellett a bírált, vagy dicsért egyház állásfoglalásával s az előre kész ellenvéleményekkel.

Művem bevezetésében a gazdasági és politikai helyzet rövid bemutatása mellett foglalkozni kívánok a protestáns iskolák jellegzetességeivel, ezeknek az iskoláknak jelentőségével a nem nemes, - honorácior - , értelmiségi réteg nevelésében.

Az Iskolaszervezet fejezetben be akarom mutatni az evangélikus iskolák területi elhelyezését, vonzáskörét, a tanulóifjúság társadalmi helyzetét, a szülők helyzetének szempontjából.

A Tanterv fejezetben az évfolyamok, tagozatok beosztásáról, a tananyag sajátos megállapításáról írok, s az iskolaváltoztatással kapcsolatban ennek lehetőségét, az állami és felekezeti rendszer találkozási területeit mutatom be.

Összefügg az iskolák ügyeivel a nevelők helyzete, a nem pedagógusokból álló szakfelügyelet kérdése is, mert a felügyeletnek nagy szerepe volt a tantervek, a tananyag és az iskolai rendtartás, - akkor úgy mondták iskolai törvények, - megállapításánál.

Foglalkozni fogok az iskolák belső életével, magának az ifjúságnak a tanuláson kívül végzett jelentős kulturális és politikai

~~ELŐZŐKOR~~ megmozdulásaival is.

Az iskolák államosítása óta a kérdést több oldalról megvizsgálták már. Bodolay Géza könyve^{4.} az akkori diákélet és a diáktársaságok belső életének bemutatása terén végzett uttörő munkát, Arató Endre pedig a kérdés nemzetiségi oldalát is bemutatja.^{5.} Lényeges azonban, hogy az iskolarendszer minden oldalára kiterjedő összefoglalást adjunk. Mai iskolarendszerünk még a 25 év előtti - től is alapvetően eltér. Elemi iskola, polgári iskola, 8 évfolyamos gimnázium, ma már olyan fogalmak, amelyek magyarázatra szorulnak. A reformkorban és a Bach-korszakban ugyanilyen változáson ment keresztül az iskolarendszer. Ferenczy Zoltán Petőfiről írt, és még ma is előrangú forrásmunkaként használt könyvében világos és logikus magyarázatként mondja ki a költő aszódi tanulmányairól: I és II Syntaxis osztályba járt, ez megfelel a mai 3. és 4. gimnáziumi osztálynak.^{6.} Ez ma már nem világos, nem közérthető magyarázat.

A közel egykorú történelmi forrásmunkák sok értékes adattal szolgálnak. A II Ratio a francia forradalomtól visszariadt nemes-ség félelmét tükrözi minden újtól, minden újítástól. Erről a rendszerről Horváth Mihály a következőket írta: "Az 1805-ben átalakított tanulmányi rendszer sok jót foglalt ugyan magában, de ami célszerűbb, szabadabb elvű volt, az később egyes rendeletek által ismét meg lőn változtatva, míg végre 1824-ben az egész rendszer egy sokkal korlátozóbbal, szűkebb szelleművel cseréltetett fel."^{7.}

A diákokról ugyanő így ír: "Vagy tovább folytatta tehát a diák tanulmányait, s a bölcsészeti iskolákon is átesvén jogásszá, orvossá, pappá, vagy szerzetessé lett; vagy apja mellett... földművessé."^{8.}

Lényeges szempont, hogy kinek és kiknek a nevelését kívánjuk tanulmány tárgyává tenni. Takáts Sándor egyik könyvében a következő fejezetcimmet tárgyalja a múlt század elejének iskoláiggyét: Kik nevelték a hazafias érzelmi főurakat a múlt században? Arról is lehet vitázni, mennyire nacionalista Takáts Sándor nézőpontja, de még inkább vitatható az a felfogás, amelyik a főurak neveltetéséből kíván hazánk történelmére kiható lényeges hatást kimutatni. A későbbiekben alaposabban alátámasztandó véleményem szerint az egyre nagyobb szerepet kapó honorácior-réteg nevelése a leglényegesebb ebben a korban.

Meg kell vizsgálnunk azt is, mit értettek ebben az időben a nép, a tömegek nevelésén. A falvak igen nagy részében már ebben a korban erőteljes törekvések voltak, hogy legalább írni-olvasni minden ember megtanuljon. Az ezen túlmenő, latint, geometriai alapfogalmakat, a gazdaságtant is magába foglaló fizikát és biológiát csak az iskolák elenyészően kis százalékában tanítottak. Ezeknek az iskoláknak nagyrészt sem lehet a mai fogalmakkal mérve középiskolának nevezni. Rendszerük megismerésére nagyon jó példa Petőfi iskolázása. Ezért kapcsolom munkámat az ő nevéhez.

I. Társadalmi- és osztályviszonyok. Politikai helyzet

I. a. Gazdasági helyzet

Mivel célom az evangélikus iskolák helyzetének bemutatása, a gazdasági helyzet vizsgálatának arra a területre kell kiterjednie, ahol ezek az iskolák elhelyezkedtek, s ahol az iskolák tanulóiifjuságát adó evangélikus lakosság helyezkedett el. A területi elhelyezkedést erre az időre vonatkoztatva Keken András vizsgálta.^{10.} Tömegesen találunk evangélikusokat a német többségű városokban, az ország északnyugati és északi szlováklakta megyéiben és a Dunántul északi részén.

A reformkor harcainak gazdasági alapját a feudális társadalmi rendben belül fejlődni kezdő kapitalizmus adta. A városi lakosság részére a feudális kötöttségek már nem adták meg a haladás lehetőségét, így ez a réteg szinte elsőnek kívánta megszerezni azokat a jogokat és gazdasági előnyöket, amelyek már a kapitalizmus felépítményét jellemzik. A földművelő lakosság ugyanugy érezte a gazdasági helyzet tarthatatlan voltát. Az ország északnyugati megyéinek gyengén termő földje nyomoruságot jelentett az ott lakó embereknek. Ezt súlyosbították még a jobbágyság terhei.

Ez az általános gazdasági helyzet a területi elhelyezkedésből, illetve a városi életformából adódott. Felekezeti jellegű harcot ezek ellen nem lehetett vívni. Egy alakuló manufaktúra, vagy kisebb gyár tulajdonosa sem tett munkásai között semmilyen különbséget felekezeti szempontból. Az egyes városokban lévő céhek még inkább tekintettel voltak munkásaik, dolgozóik vallására, a vallásos élet megnyilvánulásaira, ünnepnapra munkaszünetre, templombajárásra, stb. /Ennek regényes leírásával Jókainál is találkozunk: Elátkozott család, stb./

A nagy földbirtokokon az évtizedek óta kialakult vallási helyzet a XIX. század elején nem mutat lényeges változást. A min-

dénkori helyi többség természetesen igyekezett beolvasztani a kisebbséget úgy felekezeti, mint nemzetiségi szempontból. Tömeges áttérítési kísérletekről, mint ez az előző századok vallási harcaiban előfordult, a tárgyalt időben már nem tudunk. Sőt. Még egy-egy áttérni, vagy visszatérni akaró személyért is éles harcokat folytattak az egyes felekezetek a helytartótanács, vagy a kancellária beavatkozását is igénybevéve. ^{II.} A nagy Prónay és Podmaniczky birtokokon a szelédesség és a jobbágyság evangélikus maradt, mint ahogy senki sem kívánta az Eszterházy, Festetich vagy Batthányi birtokok katolikus lakosságát egy csapásra áttéríteni.

Egyetlen réteg van, amelyiknek a fejlődésében a felekezeti viszonyok jelentős előnyt, vagy hátrányt jelentettek. Ez a honorácior réteg. Elég rámutatni arra az óriási különbségre, ami egy protestáns és egy katolikus iskola, és az ott ~~az~~ tanító tanárok anyagi helyzete között volt. De egy-egy nagybirtok ügyészének, ügyvédjének megválasztásánál, vagy más értelmiségi állás betöltésénél is a felekezeti szempontokat majdnem mindig figyelembe vették. Ennek a rétegnek társadalmi rangra emelkedése Magyarországon alig pár évtizede történt meg. A réteg hatása a reformkorban már nagy volt az ország szellemi életére.

Ugyanebben az időben kezdődik Oroszországban is a "raznocsinyec" írói réteg és csoportjaiknak kialakulása. Ez a "különféle - rangu"-t jelentő kifejezés az orosz értelmiség nemes és nem nemes /magyarországi szóhasználat szerint honorácior/ rétegeinek egységes értelmiségi réteggé alakulásakor vált szokásossá, annak hangsúlyozására, hogy itt már nemcsak a nemesség szószólóiról van szó.

I.b.Honoráciorok

A honorácior réteg kialakulásában az iskolák szerepe elsőrangú. Itt határozottan tanult emberekről volt szó. Ezek tanulmányukat elsősorban nyilvános iskolákban végezték. A megyékben táblabírói címet elérő képzettebb nemesek között voltak egyesek, akik otthon tanultak házi nevelők felügyelete mellett, ezeknek számát azonban az iskolai képzést kapottakkal szemben minimálisnak vehetjük. Az I. Ratio Educationis külön részben foglalkozik a Nemesek Intézeteivel.¹² Ezek csak internátusok voltak, s az ott lakók tanulmányaikat a nyilvános iskolákban végezték. Evangélikus iskolák közül ilyen intézetek állottak fenn Lőcsén, Késmárkon, sőt az apró Kis-Zellón is.¹³

II. József jelentős szerepet juttatott a nem nemeseknek a megyei hivatalok betöltésében. A honorácior réteg elégedetlenségének egyik oka 1790 után az is lehetett, hogy II. József halála után tagjai a nemesi vármegye hivatalaiból kiszorultak. Ilyenre szembeszökő példa Hajnóczy József élete. Elfogadható itt a honorácior rétegre vonatkoztatva az, amit Illyés Gyula az elszegényedett Petőfiről ír: "A szegénység iskolájába akkor kerül, amikor már nem megalázkodásra, beletörődésre, szolgai törtetésre, hanem dacra, harcra, az emberhez méltó, ... jogok kivívására ösztökéli a lelket. És lázadásra. Az uralkodóosztályok legveszedelmesebb ellenségei a rang- és lehetőségvesztettek."¹⁴

A honorácior réteg helyzete több szempontból nehezen elviselhető volt. Eötvös József írja a nemesekről: "Még most is van elég ember e hazában, ki magát e hon sokkal tiszteletreméltóbb polgárának hiszi, ha valakit minden négy esztendőben egyszer, tisztujtások alkalmával jól megvert, mintha egész idő alatt ... szorgalmasan dolgozott volna."¹⁵ Összevetve ezt a honoráciorok értékelésével:

Óh, a honoratiornál nincs szerencsétlenebb a világon. Ha parasztok közé megy, kidobják, mert nem paraszt; tisztujításoknál, mivel nem nemes ember. Béke idején adózik, mint nemtelen, ha országgyűlés, vagy nemesi felkelés hirdettetik, fizet, mint nemes ember. Valóságos kétélű, csak azon különbséggel, hogy míg ez vízben és szárazon él, a honoratior sem egy, sem mások elemben nem tűretik." ^{16.}

A kormányzat maga is igyekezett enyhíteni sorsukon. Hittrich Ödön szerint: "A Helytartótanács intézménye. /1845/ Apostoli Ő Felsége ... elhatározni méltóztatott, hogy ezen országban minden törvényesen bevett vallási felekezetek kántorai, egyház-szolgái és tanítói a tisztesbek sorához számíttassanak és vétségek esetében a tisztesbekkeli bánásmód alá vettessenek." ^{17.} Különben, mint Hitt-rich írja, a pesti evangélikus iskola tanárai már előbb is a honoráciorok sorába tartoztak tudományos képzettségük és műveltségük-nél fogva.

Ezen felül egyes megyék még a szavazati jogot is megadták a nemesekkel egyenranguan a honoráciorok részére. Például Borsod megye 1836-ban.

Az osztályhelyzet és az iskolázás összefüggésében erre a rétegre kell legnagyobb gondot fordítanunk. 1792 körül, az akkor is forradalmi hangulatu, Ausztriától elszakadni akaró ország vezetői a főnemesség soraiból kerültek ki. 1848-ban a vezetőszerp a közép-nemesség és a honorácior rétegé. Ez a vezető csoport Petőfi iskolaéveiben, legfeljebb egy-két évvel előtte~~x~~ illetve utána koptatta az iskola padjait. A szabadságharc résztvevői ezekben az iskolákban kapták szellemi fegyvereik jórészét, képzettségüket, világnézetük alapjait.

A honorácior réteg jóval inkább protestáns színezetű volt, mint bármelyik réteg, vagy osztály a feudális Magyarországon. En-

nek a nemzetiségi - és általában nem katolikus többségi - szabad királyi városok és és mezővárosok fejlett kulturáján kívül egyéb okai is vannak. Csak egyre szeretnék rámutatni. Feltűnő, ha egy-egy evangélikus iskola tanulóinál a szülők foglalkozását figyeljük meg, - a papok gyermekeinek nagy száma. Ez a katolikus iskolákkal szemben nagy különbséget jelentett. A római katolikus egyház nőszülési titkálma a papok részére, elzárta ezt az utat a család felemelkedése elől. A nem római katolikus lelkészek családja, értve alatta a görögkeleti és görögkatolikus nőspapokat is, semmiképpen nem akarta visszaengedni gyermekeit a jobbágysorsba, esetleg, ha nemesek voltak, a szegénységbe. Ezeknek a gyermekeknek a taníttatása révén is nőtt a hivatalnok, tanító, ügyvéd, stb. családok száma.

Természetesen a hanorácior réteg számbeli és tekintélybeli gyarapodását nem nézték tétlenül. A kormány már 1817-ben külön ügyvédi vizsga letételével és ezeknek a vizsgáknak számbeli korlátozásával akarta utját állni az ügyvédek száma emelkedésének, mert mint Horváth Mihály írja: "... a jogászok annyira elszaporodtak, hogy "prókátorok" és proletárius mindinkább majdnem egyértelmű lett." ^{18.}

Oroszországban ebből a szempontból is hasonló volt a helyzet. Nem nemes, /lelkészi/ családból származott például Dobroljubov, Csernisevszkij, stb. is. /: Érdekes módon ez utóbbinak határozott antiklerikalizmusát a későbbiekben éppen származásával magyarázták.:/

I.e. Kulpolitika.Viszonyunk Ausztriához

Magyarország szempontjából a Szentszövetség rendszere, Ausztria viszonya a német államokhoz és Oroszországhoz s az olasz függetlenségi mozgalmak helyzete volt hatással a belpolitikai helyzetre.

Metternich igyekezett szigorúan elzárni az Osztrák birodalmat minden - szerinte - káros hatástól. A német államokkal szemben is agresszív módon lépett fel sok esetben. Különösen nagy figyelemmel kísértte a német fiatalság, az egyetemek helyzetét. Adott alkalmakkor ~~az~~ ^{19.} császárja nevében tetszését, vagy nemtetszését fejezte ki.

Oroszország felé a kölcsönös gyanakvás légköre alakult ki. A cár nem tudhatta, hogy a lengyel kérdésben ellene forduló európai közvéleményt nem Ausztria szítja-e mesterségesen. Ausztria pedig ha nyíltan nem is, de titokban figyelemmel kísértette az orosz tudósok legegyszerűbb néprajzi gyűjtő körutját is, ha az szerb-horvát, vagy szlováklakta vidéken történt, mert minden moccanás mögött területi terjeszkedési célt gyanítottak. Különösen veszélyesnek látszott Ausztria szempontjából a névleg független szerb állam bevonása az orosz érdekkörbe. ^{20.}

A hivatalos orosz-osztrák politika baráti volt. Ezt a következő apró példa is bizonyítja. A délszláv mozgalmakban nagy szerepet játszó Gaj titokban Ausztria felbontását célzó terveket terjesztett az oroszok elé. Ezek egészen természetesnek vették, hogy erről az osztrák császárt értesíteni kell, hogy így tudomása legyen az államában ^{21.} meglévő felforgató elemekről. A mi szempontunkból ez az adat azért érdekes, mert Gaj kapcsolatban állt a tárgyalandó tanintézetek több tanítójával és tanárával. Semmi sem bizonyítja azonban, hogy ilyenirányú terveiről értesítette volna őket. Nem is tartom valószínűnek.

I.d.Belső mozgalmak.Az erőpolitika

Metternich óriási eréllyel ellenőriztetett minden belső mozgalmat is.Politikájának legnagyobb veszedelmét az ifjúság mozgalmában látta.²² Elzáratta a Fiatal Olaszország mozgalomnak a tagjait de tudta,hogy a tűz láthatatlanul is ott parázslík az egész birodalomban."Vannak magyarok,akiket olyan eszmék hatnak át,amelyek Nyugateurópában a civilizáció tulzásaiból fakadtak. ... amit ez ország örültjei más országokban keresnek,~~az~~ nem az érettség, hanem a hanyatlás korszakának gyümölcsei."²³

A Magyarországon tapasztalt helyzet egyre nagyobb aggodalmakat keltett benne.A francia háborúk idején a nemességet a hadi - helyzet komolyságának hangoztatásával még könnyen le lehetett szerezni.A Szentszövetség fennállásának első éveiben erejének teljes tudata alapján kívánt mindent alárendelni a központi osztrák államapparátusnak.Ezen a teljhatalmon,ezen a teljes szabadságu uralkodáson ütött rést a magyar nemesség 1823/24 évi ellenállása. 1790/91 óta a nemesség sérelmeinek tárgyalására egyetlen egyszer sem került sor az országgyűlésen.²⁴ Utóbb még magának az országgyűlésnek a megtartása sem látszott lényegesnek.Most egyszerre,mintha vezényszóra tennék,a magyar vármegyék egymás után lépnek az ellenállás útjára.Jól látja,hogy ez még nem szervezett ellenzék,még csak egy-egy sérelem megtárgyalását követelő ad hoc csoportok alakulnak, de tudja,hogy fel kell vennie ellenük a harcot.A harcban a szellemi élet vezetői járnak elől.A Kubinyiak a magyar Aurora almanach mecénásai és ugyanakkor a nógrádmegyei ellenállás szervezői.Fegyvereik szellemi fegyverek s nem lehet leszerelni őket,mert nem lehet fegyvereiket kicsikarni a kezükből.

A harcot az 1832/36 országgyűlés végén úgy látszott megnyeri a kormány. Kölcseyt még az országgyűlés folyamán sikerült eltávolítani Pozsonyból. Kossuth könyomatosát be lehetett tiltani, ő már csak kézírásban terjeszthette elgondolásait. A rendőrség szigoruan lecsap az országgyűlési ifjuság Társalkodási Egyesület-ére Anyagi áldozatot is vállalnak. Huszezer forintot ígérnek az áruló Lapsánszky-nak, ami ebben az időben horribilis összeg. A letartóztatások ellen harcoló és még mindig kézírásos folyóiratot terjesztő Kossuth is börtönbe kerül. Alig hiaz valaki a kibontakozás lehetőségében. Kölcsey még a legkisebb engedményeket sem érte meg. Utolsó versei egyikében, a Zrinyi második énekében nem látja a legkisebb reményt sem:

"És más hon áll a négy folyam partjára,

más szózat és más keblű nép." - jósolja keserűen.

Az enyhülés 1839-ben következik be. Kölcsey harcostársai eléri a "magyar" kancellár elmozdítását, 1840-ben még a politikai foglyok szabadonbocsátását is.

Véleményem szerint most, 130 év távlatából, azért talán túl is értékeljük az irodalom vezető szerepét. A Tudományos Akadémia, az irodalmi élet mai súlya, szerintem, megtéveszt minket az akkori idők értékelésénél. Példaként Pestmegye közgyűlésének egyik határozatát kívánom bemutatni: "Schedel Ferenc, a Magyar Tudós Társaság titoknoka és Veresmarti Mihály ugyanazon társaság rendes tagja azeránt esedeznek, hogy egy tudományos Atheneum Czim alatt szerkesztendő ujságnak kiadhatása iránt a N[agy] M[éltóságú] M[agyar] K[irályi] H[elytartó] Tanátshoz intézett és foglalatban zárt folyamodó levelek, a vármegye által pártoltassék. Végzés: Minek előtte a folyamodóknak kérése eránt határozás tétethetnék

eredeti esedező levelek oly utasítással adatik ki Főszolgabíró Zlinszky János urnak, hogy a folyamodóknak erkölcsi magok viseletökről és arról is, hogy minémü bátorságot nyújthatnak az előfizetési pénzekre nézve, az illetőknek meghallgatása mellett vizsgálódást hajtván végre, a tapasztaltakról tégyen tudósítást.^{25.} " Ezek szerint ebben az időben az hogy valaki a Tudományos Akadémia titkára, nem jelentette azt, hogy az egybegyűlt megyei nemesség ismerje is őt.

Összefoglalásként szeretném leszögezni. Az értelmiség hatása a jogi, politikai, szellemi élet változásában mindenütt kimutathatóan nagy. A politikai élet nyugtalanúsága a megérlelődött, de még végre nem hajtott gazdasági változásoknak a következménye. Ebben a forrongó korban járja iskoláit Petőfi. Helyzete a lázadó értelmiség oldalára állítja, s így lesz a haladó, átalakulásban lévő Magyarországnak egyik szellemi vezére, a magyar nemzet kialakulásának egyik legbátrabb harcosa.

Vizsgáljuk meg pedagógiatörténeti szempontból milyen volt azoknak az iskoláknak helyzete, melyekben tanult.

II. Iskolaszervezet

II.a. Területi elhelyezkedés. Felügyeleti jog

Miben lehetett válogatni Petrovics Istvánnak, ha fiát a lakóhelyén található iskoláknál magasabb fokba akarta járatni?

A háromféle nagy iskolarendszer, a római katolikus, a református és az evangélikus elég élesen elkülönült egymástól. A protestáns iskoláknak katolikus tanulót felvenniük nem volt szabad. Egy kormányrendelet még a protestáns házi tanítók alkalmazását is tiltotta katolikus növendékek mellé.^{26.} Ha valahol ilyesmiről tudomást szereztek, külön rendeletben intézkedtek megszüntetéséről, mint például Besztercebányán, hol tudomásra jutott, hogy a nagyhirű Zipser-féle leánynevelőintézetbe katolikus leányokat is felvettek. A protestánsok egymás közötti iskolacserejét már nem tiltották, de ne feledjük el, hogy éltek még szemtanúi annak az ítéletnek, mikor 1779-ben a hevesmegyei Inoka község iskolamesterét 6 hónap szigorított börtönre ítélték, mert református iskolájába evangélikus felekezetű tanulót vett fel.^{27.}

A katolikus iskolákban is kevés volt a más vallású tanuló, hiszen, ha a szülő odavitte gyermekét, az feltétlenül ki volt téve az áttérítési próbálkozások veszélyének. Még II. József kora óta fennállott néhány "közös iskola", pl. Breznóbánya, Szentgyörgy, Németlipcse,^{28.} de a II. Ratio megjelenése után újabb ilyesfajta, vegyes-vallású iskolák felállításával nem is ~~foglalkoztak~~ próbálkoztak.

Mint említettem, az országgyűlésekre hosszú időn keresztül jellemző volt az ugynevezett sérelmi politika. A császár az adó és ujonclétszám ~~felkutatása~~ megajánlása után következetesen feloszlatta az országgyűlést. Ezt hosszú évtizedeken át tette, s így ezeknek az előzőleg igen alaposan összegyűjtött sérelmeknek a

tárgyalására nem kerülhetett sor.Érthető az 1832/36-os országgyűlés ragaszkodása a sérelmek előzetes tárgyalásához,és az 1839/40 évi országgyűlés magatartása,amelyik szinte még dolgozni sem akart addig,míg a politikai foglyok szabadonbocsátása, -melyet a legtöbb megye előzetesen tárgyalandó sérelemként vett fel a követi utasi -tásokba, - meg nem történik.

A protestáns egyházak igen sok és igen sokféle sérelmet gyűjtöttek össze.Talán legélesebb csattanójuk volt az ugynevezett Tágenügy,amelyet Kölcsény országgyűlési naplójában ír le igen színesen. Ez hatalmas hullámokat vert,és hatását még a legmagasabb országos hivatalok betöltésénél is éreztette.^{29.}

Ezek között a protestáns részről előterjesztett sérelmek között ,akár az ágensek útján a kormányhatóságoknál előterjesztett ügyeket,akár az országgyűlési tárgyalásokat mézzük,iskolai vonatkozásu a reformkorban igen kevés volt.A kormányzat Mária Terézia uralkodásának utolsó éveitől,körülbelül 1769-től kezdve nem nehezítette meg a protestánsok iskoláinak fejlesztését.

A tananyag összeállításába sem szóltak bele.Elismerték,hogy az I. és II. Ratio nem vonatkozik közvetlenül a protestáns egyházakra.Megkivánták új iskolák létesítésénél az anyagi alap biztosítását,de ez is természetes volt.Olyan helyen,hol nem voltak meg az anyagi feltételek, a protestánsok is természetesnek vették,hogy iskolát fejleszteni nem lehet.Erről még az iskolák anyagi viszonyainál bővebben is szólok.

Az országos tanügyi alaphól,mely a feloszlott egyházi rendek vagyonából keletkezett,az egyetemet,a katonai nevelőintézetet /ludovikát/,tehát olyan intézeteket is támogattak,melyek protestáns tanulókat is neveltek.Itt a tanárok vallása ellen volt kifogása a

protestánsoknak. 1819-ben a pesti egyetemen csak egyetlen protes -
táns tanár volt ./Schedius Lajos,kit később részletesen be fogok
mutatni./,Schwartner Márton helyett is katolikus professzort nevez-
tek ki.A ludovikán meg éppen nem volt egyetlen protestáns tanár
sem.^{30.}

Ma 200 éve még ennél is nehezebb volt a helyzet.Tilos volt,-
egy-két hely kivételével,- a protestáns iskolákban a latin gramma-
tikai oktatásnál magasabbfoku tudományokat tanítani. "A rectorok-
ban általában megvolt a hajlandóság arra,hogy titokban,engedély
nélkül is tanítsák a felsőbb tudományokat."^{31.} -írja Fináczy.Regény-
be illők a nyomozások,ahogyan egyházi és világi hatóságok "rajta -
kapták" a protestáns diákokat azon,hogy "tanultak!"^{32.} Alattomos be-
sugók^{33.} és vakbuzgó megyei tisztviselők^{34.} igyekeztek megakadá-
lyozni ezt a törvénysértést.Szerencsére nem nagy sikerrel.Iskolatör-
téneti szempontból nagy hátrányt jelent,hogy a pontos adatokat,-
érthetően, - az iskolák titokban tartották.De hogy az itt képzett
tanulók, - a következő emberöltők pedagógusai, - nemcsak az abc-t
tanulták meg,azt az iskoláikból kikerülő következő nemzedék tudá-
sa mutatta meg.

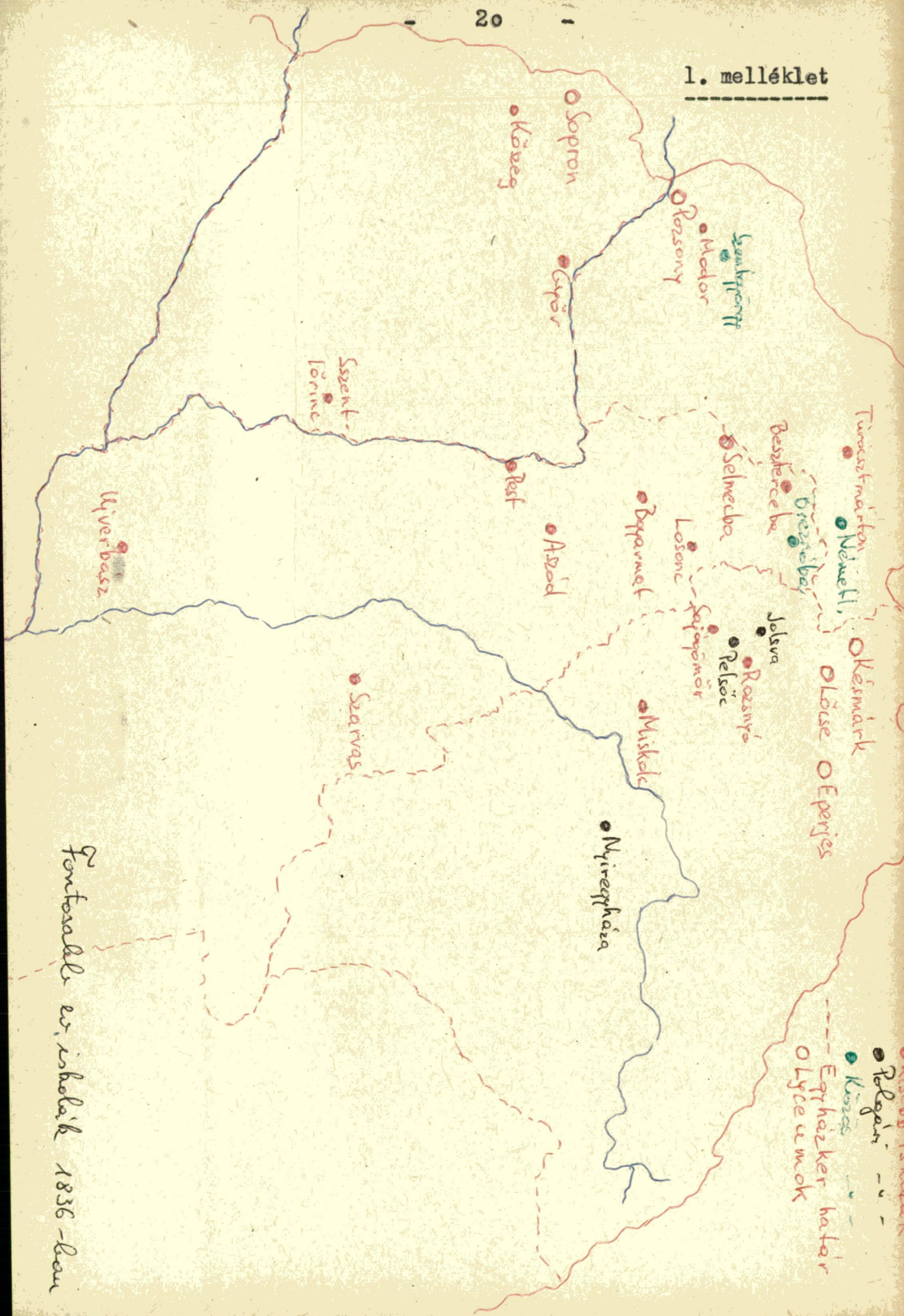
A később részletesen bemutatandó evangélikus "Systema Rei
Scholasticae" az egyházkerületek hatáskörébe utalja az un.Lyceumok
jelentéseinek ellenőrzését,s tanulmányi szempontból ezeknek köz -
vetlenül ide kellett jelenteniük ügyeiket..Ez az iskolákat anyá-
gilag fenntartó egyházak jogainak némi korlátozásával járt, s ter-
mészetesen nem ment surlódás nélkül.Késmárkon az egyház,a fenn -
tartó pártfogóság és az egyházkerület részletes szerződésben kö-
tötte le a különböző jogokat és kötelességeket.Általában azonban
a lyceumokról,mint egyházkerületi iskolákról,a kisebb latin isko-

lák egyrészeről, mint egyházmegyei iskolákról beszélhetünk. Ilyen volt a sárszentlőrinci "Schola senioralis usque Syntaxim inclusive" és az aszódi "Schola latina" is Petőfi tanulmányai idején. Ezekről függetlenül minden evangélikus egyházközség igyekezett legalább egy egytanerős iskolát fenntartani a gyermekek számára. Ezekben a tanulás nem volt törvényben előírtan kötelező. /II. József egyik rövid ideig érvényben volt rendelete már előírta a kötelező iskolázást/. Természetes kötelességének tartotta minden szülő, ki anyagilag erre képes volt, hogy gyermekét legalább az elemi foku, írni olvasni tanító, iskolába elküldje. Ezeknek az elemi foku iskoláknak a felügyeletét is az egyházmegye vezetőjének, az esperesnek megbízottja látta el. Ezt nevezték dékánnak. Pest megyében például Petőfi iskolaéveinek idején három dékánatus volt. Az iskolaügyeket minden évben megtárgyalta az esperesség közgyűlése. Tessedik is volt dékán a maga idejében. Így készült pedagógiai munkája: "Utasítás a dékánnak."

A mellékelt térképen, /1. mell. 20. oldal/, bemutatom az evangélikus egyház négy kerületét. Ezek a történelmileg kialakult kerületek, a Dunáninneni, Dunántulim, Bányai, és Tiszai, nem voltak azonosak sem a református egyház egyházkerületeivel, sem az országgyűlési tárgyalások kerületi gyűlésein kialakult kerületi beosztással, bár ott is négy-négy kerületet ismertek. /Az Erdély és Horvátország nélküli területet értették akkor Magyarország alatt./

A dunántuli egyházkerületben Sopron, a Dunáninneniben Pozsony volt lyceumi rangban. A tiszaiában Eperjesnek kollégium volt az elnevezése. Ez nem jelentette, hogy ott magasabbfoku tanulmányokat tanítottak volna a többi lyceumnál. A később bemutatandó példákön látni fogjuk, hogy az eperjesi "kollégium" környékéről is

Fontenall et. iholak 1836-ken

sok diák kereste föl a pozsonyi "lyceumot, mintegy evvel is elismerve, hogy itt magasabbfoku képzést kaphat.. Atisza kerületben egyébként még két lyceum is működött, a késmárki és a lőcsei. A bányai egyházkerület legmagasabbfoku iskolája Selmezbányán volt. Ez éppen Petőfi tanulmányai idején vette fel hivatalosan is gimnázium helyett a lyceum elnevezést^{35.}, bár erről az egyházkerület már előzőleg is ismételten tárgyalásokat folytatott.^{36.}

Az egyes egyházközségek iskoláiban is taníthattak latint, általában a syntaxisig bezárólag. Ez olyan nagy egyházközségekben, mint pl. a békéscsabai és a szarvasi, valószínű is, hiszen az elsőben 5 tanerő tanított 1360 tanulót, a másodikban 5 tanerő 1286 tanulót az 1838 évi schematizmus szerint.^{37.} Ilyen iskolákban a képzettebb tanulók segédtanítóként működtek, s lehetőség szerint magukat is képezték.

A nagy iskolák mellett a kis iskolákban is volt lehetőség rá, mint ma mondanánk szakkörök, vagy rendkívüli tárgyak formájában, hogy magasabbfoku ismereteket tanítsanak. Így a gimnáziumi foktól régen elmaradt egytanerős kiszelli iskolából, az ott kiállított bizonyítvány alapján^{38.} vették fel Selmezbányára 1821-ben Janovits Józsefet. Rögtön a Syntaxis osztályba vették fel a kétségtelenül tehetséges tanulót, ki az évet zökkenő nélkül elvégezte, és az 1822/23 tanévben már a Syntaxis második évfolyamát végzi.^{39.}

A protestáns iskolák szervezett együttműködésének jó példája az, hogy a tanárok is taníthattak egymás iskoláiban. A felvidéki iskolák általában szívesen alkalmaztak evangélikus létükre is református vallásu magyar tanárt. A sárospataki iskolában viszont a német nyelv tanára volt rendszeresen evangélikus. Ilyenek vol-

tak pl. a Bach-korszakban Pálkövi István, a huszas években Magda Pál és még előbb maga Scheverlay Mátyás, aki később Pozsonyban Koren, Stur és sok más nevezetes személy kedves professzora volt. Néhol a rendszeres együttműködés következménye volt a többfelekezeti tanári kar. Ilyen volt például a losonci református gimnázium, ahol az egyik tanár hosszú időn keresztül elfogadottan evangélikus volt. Nem is akárhik! Itt tanított Palkovics György a pozsonyi csehszlovák tanszék későbbi első tanára és Homokay Pál, akit Petőfi is tisztelettel keresett fel Losoncon⁴⁰. Losonci érdekesség, hogy a 4000 lakosu kisvárosban a református gimnázium mellett evangélikus algimnáziumot is szerveztek a reformkorban. A református iskola fejlesztését már a XVIII. században megkezdte Réday Pál, Rákóczy titkára.⁴¹ Az evangélikusok száma magasabb volt a városkában, de nem rendelkeztek alapítványokkal. Így alakult ki a helyi versengés, mely végeredményben az oktatásügyre jelentett hasznot.

Az, hogy egy-egy kisebb városkában több felekezetnek is volt magasabbrendű iskolája, máshol is előfordult. Rozsnyón katolikus liceum és evangélikus gimnázium volt. Breznóbánya lélekszáma 3000 körül mozgott, s itt a már említett "közös" iskolán kívül a piaristák alsófoku gimnáziumot tartottak fenn.

II.b.A tanulók osztályhelyzete

Nézzünk meg néhány példát az osztályviszonyokra az iskolákban:

Aszód 1778	42.	slavus	nobilis	9
			ignobilis	15
		hungarus	nobilis	6
			ignobilis	-
Kis-Zellő 1778	43.	slavus	nobilis	13
			ignobilis	6
			civis	2
		hungarus	libertinus	5
			filius ludimagistri	1
			nobilis	8
			ignobilis	1
			filius geometri	1

Jellemző a honorácior réteg értékelésének bizonytalanságára ez utóbbi iskolánál a tanító és mérnök fiának meghatározása. A jelentést az iskola rektora állította össze és a földesur, mint egyházfelügyelő írta alá. Ők maguk sem tudták hirtelenében megmondani, hova is számítsák ezt a két fiút. Hiszen a szülők származásuk szerint ignobilisek, tudásuk alapján honoráciorok voltak. Végül is kénytelenek voltak az egy-egy gyermek kedvéért új kategóriát felállítani.

Áttanulmányoztam az 1820-1840 közötti évekből az I. mellékleten feltüntetett evangélikus lyceumok, collégium, és gimnáziumok hozzáférhető anyakönyvmásolatait. /Kb. az anyag 70%-a van meg./ Pár jellemzőnek tartott adatot felsorolok.

Selmecen 1822/23-ban^{44.} 184 syntaxisbeli és ennél magasabb osztályba járó tanulóiból 33 lelkész gyermeke /17,9 %/, 18 pedagógus - rektor, ludimagister, professzor - /9,8%/, csak 34 /18,4%/, a birtokából élő nemes - táblabíró, bíró, alispán, stb. - Ugyanott^{45.} 1824/25-ben 191-ből 33 /17,2%/, a pap, 19 /10%/, a pedagógus, 26 /13,6%/, a birtokából élő nemes. Érdemes figyelni a bányaműhelyi munkás meghatározására, hiszen ez már bérből élő kétkézi dolgozót, "proletárt" jelent. Ez 144-ből 2.

Pozsonyban 1825/26-ban^{46.} 301 grammatista és ennél magasabb osztályba járó tanulóiból 51 /17%/, lelkész gyermeke, -köztük a varasdi rabbi medicus élethivatást választó fia, - 14 /4,7%/, pedagógus, 42 /14 %/, nemes, -köztük a svéd konzul fia. Pozsonyból 1827/28-ból csak az első félév adataiba tudtam beletekinteni, s ebből is csak a prima és secunda classisok eredményeiből 244 tanulóiból lelkész 35 /14,3 %/, pedagógus 17 /6,8 %/, nemes 50 /20,4%/^{47.} tanulóinak az édesapja. Azért adtam a sok közül pont ezeket a selmeci és pozsonyi adatokat, mert ebben az időben járt ide Koren István Petőfi későbbi aszódi tanárja is, ezek az adatok az ő iskolatársainak adatai. Nem tudjuk közelebbről meghatározni a "civis"-nek a beirtak foglalkozását és osztályhelyezését, mert ez a beírás jelenthetett mezővárosi polgárt, bányapolgárt, /erre egy esetben talátn is utalást/, de ugyanakkor céhmester alkalmazottjaként dolgozó munkás is lehetett civis.

A civis is rangot jelentett, sok jobbágy részére szinte elérhetetlen rangot. Bár az országgyűlésen az összes szabad királyi városoknak együttvéve volt csak annyi szavazatuk joguk, mint egy vármegyének, de a civiseket akkor sem lehetett a nem nemesekhez

számitani, magánjogi, büntetőjogi elbirálásuk is jobb volt.

A foglalkozások sokrétűségének bemutatására álljanak itt a különböző feltüntetett ipari foglalkozások megnevezései. Korántsem teljes. Egyik-másik tagozatban egyszerűen csak "iparos" a meghatározás, máshol a tanár részletesen felsorolja a foglalkozást. Egyöntetű rétegről természetesen ebben a csoportban sem beszélhetünk, hiszen egyszeri olvasásra is valószínű, hogy az aranyműves és fazekas iparos társadalmi helyzete között óriási különbség van. Van közöttük: aranyműves, mészáros, molnár, pék, takács, cipész, szabó, ács, kelmefestő, órás, papírkészítő, tímár, kőműves, lakatos, szappanfőző, szegkovács, szűcs, posztóműves, "mechanikus", fazekas, stb. /Fazekas alatt valószínűleg télen dolgozó és nyáron kocsival árusító vándoriparost értettek./

Az egyes állások megnevezése alapján nem mindig állapítható meg az egyes családok társadalmi és osztályhelyzete. Ennek ellenére valószínű, hogy uradalmi cselédet jelentett a vadász, vincellér, kertész elnevezés.

Pozsony fejlett kereskedelmével magyarázható, hogy Selmecen 6 /2,3%/, illetve 3 /1,5%/, kereskedőgyermek szerepelt, míg Pozsonyban 38 /12,6%/, illetve 10 /4,1%/. Ez utóbbi csak a prima és secunda classis adata. Abból, hogy igen kevés kereskedőgyermek maradt a legfelső classisban, arra következtethetünk, hogy ők nem járták végig az elméleti iskolákat, mikor a szülők megfelelőnek tartották a tanulók életkorát és elméleti "végzettségét", akkor a diák kimaradt és folytatta apja mesterségét.

Kispolgárok közül az obsitos katona, börtönőr, könyvelő, egyházfi, mérésnester, stb. foglalkozások mutatják, hogy ezek a rétegek

is igyekeztek tehetséges fiaik útján a nagyobb elismerést jelentő, nagyobb képzettséget kívánó társadalmi helyzetet elérni. Mai mértékkel mérve találunk már "vendéglátóipari dolgozót" és "közlekedési dolgozót"/hajóst/ is.

Selmecen egyik-másik jelentésben részletesen kiírják, ha nemes a szülő, akkor is, ha egyuttal nem földbirtokos, máshol ezt nem jelzik a felsorolásban. Az egyik tagozatban a mészáros foglalkozáshoz /ott 8 ilyen szülő volt/, következetesen ki van írva, hogy nemes, vagy polgár-e az illető.

Legérdekesebbnek a pozsonyi syntaxis egyik tanulójánál látom a bejegyzést. Az apa:inas. Milyen nagy kivétel volt ez! Milyen boldog érzése lehetett az édesapának, - ki egész életében mások szolgálatában állt, mások mindennapi szeszélyeit volt kénytelen nap-nap mellett tűrni, - hogy fiát sikerült taníttatnia, fiának sorsa már nem lesz annyira megalázó, mint az övé, fiának családja már a megbecsültebbek között kap helyet.^{48.}

II.c. Az iskolák felszívó hatása. Körzetek

A tanulók az Ausztria-Magyarországon belüli belső államhatárokat tanulmányaik folytatása céljából nyugodtan átléphettek. Erdélyi szászok jártak Pozsonyban az evangélikus lyceumban. Találunk Selmecen morva, Pozsonyban morva és ausztriai származású tanulókat, ami azt mutatja, hogy vándorlásuk útjába nem gördítettek akadályokat. Emellett vannak Pozsonyban görögkeleti és zsidó származású tanulók is. Utóbbiak rendszerint "medicus" életcéllal jártak ide. Tantárgyaik között a "fizikát" mindig megtaláljuk.

Maguk az evangélikusok nyugodtan átléphettek egyházkerületi határait. A közös felügyeleti hatóság, a közös egyházi szervezet alapján általános szokássá vált, hogy a "bányakerület"iek /ide tartozott Aszód és Szarvas is/ a syntaxis után Selmecen, a kerületben folytatták tanulmányaikat, a "tiszai" egyházkerületbe tartozók Osgyánból és Sajógömörből akkor is Eperjesre mentek, ha Selmec közelebb is volt. Ezt a szülők ismeretségi köre, a régi ismert professzorokra való visszaemlékezés, a tanárok ismeretségi köre is természetessé tette. Így érthető, hogy Petrovics István is Aszód után Selmecre kívánta küldeni fiát, tanulmányainak folytatására.^{49.}

Mint mondtam, ez nem volt tételes szabály. Maga Petőfi is járt a "dunántuli" egyházkerületben, Sárszentlőrincen iskolában, és Koren Istvánnak is voltak az ország egész területéről iskolatársai a "dunáninnyi" kerülethez tartozó pozsonyi liceumban.

A területi felszívó hatásra figyeljük meg a 2. mellékletet.

/28. oldal/.

A szülő gyermekét természetesen lakóhelyéhez minél közelebb eső iskolába kívánta küldeni. Tehetősebb szülők elküldték gyermekeiket egy-két évre távolabbi vidékre is nyelvtanulás céljából. Így tudunk Kazinczyról is hogy Késmárkon járt. Ugyanide ment Szemere Bertalan

2.melléklet

A tanulók szülőhelye:

Szül.hely.	Losonc 1778 log.r.sy.	Selmec 1823 II	Selmec 1825 II	Pozsony 1826 II Pr. és Sec.	Pozsony 1826 II Sy. és Gr.	Pozsony 1828 I Pr. és Sec.
Pozsony megye		1	1	33	49	39
Nyitra	2	2	4	29	19	28
Hont	9	52	50	6	1	6
Nógrád	33	44	44	18	2	12
Gömör	8	3		8		10
Pest	3	15	18	24	2	19
Turóc	1	12	6	3		5
Bars	7	14	21	2		4
Zólyom	1	26	25	14	1	11
Trencsén				13	2	14
Győr			1	3	5	1
Komárom	8		1	2	4	8
Veszprém	4			3	2	3
Dunántul egyéb ter.	3			12	2	7
Szepes		1		12		9
Liptó	2	8	2	5		4
Békés		3	3	5		5
Arva	1	1	3	3		7
Bács			4	2	1	1
Borsod	5			1		
Szatmár	3			1	2	
Zemplén	2			1		1
Abaúj	4					
Egyéb Magyar o.	4		6	5	2	17
Erdély				6		2
Cseh-Morva o.		2	1	23	5	20
Ausztria egyéb tart.			1	8	5	11
Német-Porosz-Angol o.				9		
Összesen	100	184	191	245	104	244

Egyéb Magyar o. alatt Bánát, Temes, Torontál, Katonai határ-
Orvidék, Szerém, heves, Sáros, Csanád, Arad, Várasd, Szabolcs, Kis-
hont, Kraszna, Szolnok, Kiskun és Biharmegyei tanulók szere-
pelnek.

és öccse is német nyelvet tanulni. Homokay Pál, Török Pál a szlovák nyelvet akarják tanulni, ezért mennek Selmezbányára /Homokay mag⁵⁰ gyar nyelv művelő társaságot szervez, Török Pál viszont Pesten veszi hasznát nyelvtudásának, mikor a távollevő ev. lelkészt helyettesíti. /Az egyes iskolákban szerzett bizonyítványukat a következőkben minden további nélkül elfogadták.

A nyelvtanulás egyik gyakori formája volt, hogy a családok gyermekeiket cserébe adták, mindkét család a másiknak a gyermekét sajátjaként nevelte egy-két évig. Ez általában 10-16 éves gyermekeknél volt ebben a korban szokásos. A pozsonyi iskolában az 1825/26 tanév adatait adom meg példaképpen. A prima tagozatban nincs cseregyermek, a secundában 5, syntaxisban 9, a grammatisták között 12, a donátusban 8 tanuló van, ki nek lakása cseregyermekként van feltüntetve. Selmezen az 1822/23 tanévben két gyermeknél találtam ezt a bejegyzést, ennél az iskolánál ugy látszik ez nem volt szokás. A pozsonyi német szó ezzel szemben sok szülőt vonzott. Igen kedves emlékei voltak Jókainak ebből az időből. Mire megvénülünk c. regénye sok részletet feldolgoz cseregyermek korából maradt emlékei közül. Maga az első személyben írt regény is cseregyermekeket szerepeltet főszereplőkként.

Az Ausztrián kívüli külföldi tanulás 1840 előtt nagyon nehezen volt lehetséges. Mire Petőfi, Pápai tanulmányait befejezve külföldi egyetemre mehetett volna, addigra az utazást megkönnyítették. Petőfi aszódi professzora, Koren István, bár akart, még nem tudott külföldre jutni.⁵¹ Petőfi aszódi iskolatársai közül már többen jártak külföldön. A költő tanárai között is voltak azért "academicus" minősítésűek, például Boleman István is. Ez a minősítés azt jelentette, hogy külföldi akadémiákon járt. Lichard Dániel, ki Petőfit Selmezen magyar történelemből buktatta, szintén külföldön szerezte a maga szakterületén tudósnak számító szakképzettségét.⁵²

II.d.Tanulólétszámok

Az egyes iskolák tanulóinak létszámára vonatkozólag a XVIII. század végéről kevés biztos adatunk van. A XIX század elejéről már ~~nk~~ eléggé reális összehasonlító adatokkal rendelkezünk a tanulólétszám fogyasáról, vagy emelkedéséről.^{53.} A napóleoni háborúk és Pozsony elfoglalása idején például a pozsonyi iskola látogatottsága hirtelen csökkent. A prima klasszis létszáma 1809/10-ben 132, 1810/11-ben ~~es~~ csak 41 fő volt.^{54.} Csetnek, Dobsina, Nagyrőcze, Osgyán ezekben az időkben válnak kisebb iskolákká. Ahol az anyagi megalapozottság nagyobb, vagy esetleg politikai és tanulmányi megfontolások azt lehetővé teszik, az iskola fejlődésnek indul.

Egy-egy professzor hírneve ugrásszerű emelkedést hoz az iskola tanulólétszámának növekedésében. Koren István tanulóinak létszáma Aszódon, az első tanévben, amelyet egyébként is csak novemberben vett át, 25 volt, pár év alatt 60-ra emelkedett.^{55.} A losonci gimnázium tanulóinak létszáma 1842-ben 16, 1844-ben, az új professzor megjelenése után már 80.^{56.} Az egyes hallgatott, nem kötelező studiumok tanulói létszáma is emelkedhetett ugrásszerűen. A magyar /!/ országgyűlést tartó Pozsonyban például 1835-ben a szlovák nyelvet tanuló lyceumi tanulók száma, kimondottan Stur újszellemű munkásságának hatására 30-ról 100-ra emelkedett.^{57.}

Selmec értékét sokak szemében, s így lehet Petrovics István szemében is, az is növelhette, hogy a napóleoni háborúk és Pozsony említett elfoglalása idején a pozsonyi "anyaiskola" növendékei oda menekültek. "Az elszéledt tanulók Selmecen találtak menedéket, hol a testvér alma mater fogadta őket melegen keblére."^{58.}

II.e.Iskolaváltoztatás.Egyetemi felvétel

A magasabbfoku iskolába lépésnek nem volt feltétele a mai értelemben vett "bizonyítvány" bemutatása.Ha anélkül jelentkezett a tanuló,akkor felvételi vizsgával,/de hivatalos formaságok nélkül,/ állapították meg,milyen foku a tudása.Egyetlen állás elnyeréséhez sem kellett "nyilvánosjogu" középiskolában "magántanulóként" vizsgáznia bárkinek is.A kiadott bizonyítványt viszont egy-egy egyház iskoláin belül elfogadták a magasabbfoku iskolákban,s annak felmutatása mellett minden további nélkül magasabb osztályba léphetett a tanuló.Ha csak bizonyítványa volt valakinek egy gyengébbnek számító iskolából és tudása nem volt alapos,uj iskolájában osztályt ismételt.Ezt nem tekintették nagy tragédiának,ha a szülő birta az iskolázás költségeit.Petőfi versben előadott panasza:"szekundába pónált mégis,sok számár professzorom",-nyugodtan költői túzásnak vehető.

Az állami,/tulajdonképpen tisztán katolikus/, tanrendszerrel csak két helyen volt komolyabb surlódási lehetőség.A jogi és orvosi tanulmányok esetén.Jogi tanulmányokat egyházi iskolájában is folytathatott a tanuló,igy legfeljebb elkerülte az katolikus iskolákat és az egyetem jogi karát.Az orvosi tanulmányokat azonban vagy Pesten,vagy Bécsben,de orvosi karon kellett folytatni.Itt már megkövetelték,hogy a tanuló olyan iskolából jöjjön,ahol filozófiai tanulmányokig bezárólag tanították az állam által követelt anyagot.Katolikus iskolák is voltak,amelyek ennek a követelménynek nem feleltek meg.

Két konkrét eset kapcsán kívánom bemutatni az ilyen alkalommal követett eljárást:

A pécsi római katolikus iskola sérelmesnek találta,hogy hallgatói nem egyenjogúak más akadémiák hallgatóival.Kérelmezte a hely-

tartótanács utján egyenjogúságának elismerését. Ez, különböző fenn -
tartásokkal, de hivatalosan is megtörtént az intézmény kérelme
59.
alapján.

A losonci református gimnázium két tanulója Kuliffay József és
Fóris János a pesti egyetemen kívánta tanulmányait folytatni. Az
egyetem nehézségeket támasztott és ezért mind a ketten személy
szerint megírt kérvényükben fordultak a helytartótanácsához fel-
vételük engedélyezéséért. A helytartótanács elfogadta a tanulók
érvelését, mely szerint a tanítás Losoncon a sárospataki és debrece-
ni anyaintézetek tanterve alapján folyik, és a tanulók felvételét
60.
engedélyezte.

Az elismerésnek ez a két módja mutatja, hogy a helytartótá-
nács is egyénileg bírálta el az ilyen eseteket. Lehetséges, hogy
egyes iskolákra már előbb is voltak hasonló kihatású intézkedések.

Schedius Lajos iratcsomói között találtam az itt ismerteten-
dő keltezetlen iratot. Keletkezését 1832 utánra teszem, mert az em-
litett 1830 évi pécsi és 1832 évi losonci kérelmek iktatószámai
már szerepelnek rajta. Feltevésem szerint 1835/36-ban állíthatták
össze Schedius részére, ki ekkor az egyetem rektora volt és dol-
gozott az evangélikus egyház új tanrendszerének összeállításán.
Az irat nem lehet későbbi 1840-nél, mert Selmezbányának ekkor már
61.
mint lyceumnak kellett volna rajta szerepelnie. ~~XX~~

"Azok az intézetek, amelyekben a filozófiai studiumokat az elő-
írt rendben tanítják:

Római katolikusok

I. Akadémiák: Kassa, Pozsony, Győr, Zágráb, Nagyvárad, Pécs. 1832. II. 21.

Nº 3532

II. Liceumok: Eger, Rozsnyó, Nagyszombat, Vác, Szatmár.

III. Philosophiai tanfolyamok: Szombathely, Szeged.

Ugyanitt privat intézetek is vannak, mint a
Diakovári, Zenggi, Nyitrai, stb. liceum.

Ágostai evangélikusok.

I. Collégium: Eperjes.

II. Lyceumok: Pozsony, Lőcse, Sopron, Késmárk s egy intézet Erdélyben.

Unitárius

Kolozsvár Erdélyben.

Reformátusok.

I. Collégiumok: Sárospatak, Debrecen, Pápa

II. Gimnáziumok: Losonc 1830 Xi. 23 No 30711
30712

Miskolc."

II. f. Anyagi megalapozottság.

Paupertas, odium, contentus, gratia nulla

Premia redduntur quattuor iste scholae;

/Szegénység, gyűlölet, lenézés, hálátlanság

Ez a négy jutalom jár az iskolának./

Ez a kevésbé hízelt felirat a késmárki, fából épült, régi evangélikus iskola falát díszítette az 1700-as években.

Messze vezetne annak részletes elemzése, hogyan csuszott ki szó szerint véve is a talaj a gazdag iskolák lába alól, hogyan tiltották meg még Mária Terézia idejében, hogy a protestáns települések ugyanugy községi alapokból fedezzék iskoláik szükségleteit, mint ezt a katolikus városok és falvak megtehették.

Az egyházak részére sokáig csak az a jövedelem maradt meg, ami a lelkész jövedelmére volt szánva eredetileg. Ebből jutott egy rész, - rendszerint igen csekély rész, - a tanítóknak. Az iskola, vagy a paplak épületének javítása ugyanebből a kasszából történt. Nem ritka az olyan feljegyzés a tanítóról: "Az iskola épületét a saját költségén hozatta rendbe". A protestáns egyházak teljes létbizonytalansága és szervezkedési tilalma miatt csak a XVIII. század végén merült fel a külön, iskolai ~~pénz~~ célokat szolgáló pénztárak megalkotásának terve. Először ugynevezett kerületi pénztárakat állítottak fel. Ez a pénztár jórészt iskolai célokat is szolgált a későbbiekben. Szontagh Sámuel, a későbbi szuperintendens, az aszódi iskola első mecénásainak egyike, egyházkerületében is igyekezett kerületi pénztárt szervezni. ^{62.} Az esperességek adományokat gyűjtöttek a különböző nagyobb iskolák részére már előbb is. Így érkezett adomány Selmece Aszódról /1786-1791 között/ és Pozsonyba Aszódról /1752-1791 között/. ^{63.}

A kerületi pénztámogatás a kerületi befolyás erősödését jelentette az egyes iskolákban. Így lemondott a besztercebányai iskola rektora, amikor oda az egyházkerület mint "kerületi tanárt", tehát a kerület pénzéből fizetett tanárt helyezte el Magda Pált. Véleménye szerint a vezetést a kerületi professzornak kellett átadni.

Az iskolák anyagi ügyeit a vezetők vállalva igyekeztek megalapozni. Lehetőség szerint mindenki hozzá akart járulni a fejlesztéshez. A XVIII. században még lefokozták alacsonyabbfokúak azt az iskolát, ahol a helytartótanácsi, illetve az általa kiküldött megyei vizsgálat nem találta meg a kellő anyagi alapot. Ilyen a tárgyalt időszakban már nem történt. Iskolákat az 1791 évi XXVI. tc. szerint szabadon lehetett szervezni, ha az anyagi alapok biztosítva voltak. Csak bejelentési kötelezettségük volt a szervezőknek. Egyidejűleg jelentették az iskola anyagi alapjait is.

Példaként a mezőberényi, később Szarvasra helyezett iskola anyagi megalapozását hozom fel. Ez az iskola a XIX. század elején keletkezett, magasabbfokú fejlesztésére már Szarvason az 1840-es években került sor.

A békési ev. esperesség 1804 április 11-én Mezőberényben tartott gyűlésének jegyzőkönyve szerint: "jelenteni kell a superintendenciáknak /egyházkerületeknek/, hogy az esperesség itt, Mezőberényben a törvény engedelmével fogvást egy grammaticális iskolát állított, olly kéréssel, hogy Ő felsége megengedni méltóztassék, hogy ezen iskolából főbb iskola válhasson." A továbbiakban intézkednek az iskolaépületről. Az iskola jövedelmét fogja jelenteni egyes malomok jövedelme, terménybegyűjtés, s szükségesnek látják egy könyvkereskedővel arra is megegyezni, "hogy az ecclesiában szükséges könyvek eladásából bejövő haszon is a gimnázium javára essen." Szá-

mitottak a Bács-Bánát-i esperesség támogatására is,hol ebben az időben még nem volt középfokú iskola,s fontos feltételnek tekintették az iskola könyvtárának megalapozását:" ... a könyvtár gyarapítására kiki vala mit a gimnázium számára ajándékozzon." Az iskolai intézkedésekhez tartozott rögtön az is,hogy az egyház - közösségek ajánljanak az iskola alumneumába szegénysorsu,de kiváló tanulókat.^{64.}

A könyvkiadás az országos tanügyi alap kialakításánál is komoly megfontolás tárgyát képezte.~~XXXX~~ Weber pozsonyi nyomdász felajánlotta az egyetemes egyháznak,hogy ha az iskolakönyvek kiadására kizárólagos privilégiumot kap,akkor az iskolai alap részére minden évben befizeti a bruttó bevételének 20 %-át.^{65.}

1780-ban,mikor még Pest és Békésmegye egy egyházmegyébe tartozott az aszódi és szarvasi iskolát kívánták schola capitalis-sá fejleszteni "ha a patrónus urakat erre a célra meg lehet nyerni"^{66.}

1845-ben is felmerült Aszódon a latin iskola fejlesztési terve.Az egyház folyóirata /Elefánt Mihály cikke/, a következőket javasolta:

/Koren Istvánról lévén szó/."Nem lehet eléggé fájlalni,hogy ő,a három osztály tanításával,egészben 20 tanulmánnyal - a szépírás is ideértve - nagyon is meg van terhelve; s ohajtando volna,vajha a petmegyei esperesség az ügyet magáévá tenné; és pedig tettelegesen,megkérvén a méltóságos uraságot,hogy a még el nem osztott határból egy segédtanító fenntartására telket rendeltetni méltóztatnék;felszólítani a lelkipásztorokat,iskolatanítókat,hogy ezen egyén,jövedője biztosítására ők is járuljanak adományaikkal. S ezt ~~lehetne tenni~~ kellene tennie,mert ezen iskola egyszersmind az unió hathatós előkészítője; s mi Pesten nagyban létesülend,az itt régen fenn áll és virágzik,- evangélikus,református,zsidó,ró-

mai catholikus gyermekek egymásmellett megférnek s egymást kimélni, szeretni tanulnak.⁶⁷ - De bizony Koren 23 aszódi szolgálati évéből 21-et segítség nélkül tanított végig.

Aszódon a Bach-korszak idején a vásárjog megszerzése képezett iskolai jövedelmet. Ezt a birtokos Podmaniczky báró új tanári állás megszervezése céljából juttatta az iskolának. Tudjuk, hogy ez hiába történt meg. A Thun féle Organisations Entwurf végrehajtása során az iskola középfokú jellegét megszüntették, mert nem az előírt négy tanerő tanított benne.

Az iskola vagyonához számították a szegénysorsú tanulók teljes ellátását célzó konviktsi és az étkezésüket biztosító alumneumi alapítványokat is. Aszódon hosszú időn keresztül az ún. Csernyánszky-alapítvány kamata szolgált a szegénysorsú tanulók képzését. A nagyobb iskolák többféle, kisebb és nagyobb, alapítvány felett rendelkeztek.

Az országos evangélikus iskolai alap legnagyobb ösztöndíja az ún. Róth-Teleki ösztöndíj 1812-ben keletkezett. Alapítója Telekiné Róth Johanna, Teleki Lászlónak, a határozati párt 1861-ben öngyilkossá lett vezérének közeli rokona volt. Ösztöndíját az evangélikus "főiskolák" részére alapította, jó előmenetelű diákok megsegítésére. Az ösztöndíjak adományozási névsora egyrészt abból a szempontból is érdekes, hogy megmutatja, melyik iskolát tartották az adott évben főiskolának, másrészt összege arra is rámutat, mennyiből tudott abban az időben egy szegénysorsú diák egész éven át megélni. Az összeg először ötven, majd száz forint volt.

Főbb iskolának először hatot, Pozsonyt, Eperjest, Késmárkot, Lőcsét Sopront és Rozsnyót számították. 1842-ben már Rozsnyó helyett Selmezbánya szerepel, majd később Szarvason és Pesten is kaptak egyes diákok ebből az ösztöndíjból. Lőcsét a Bach-korszak idején lejátszó egyházpolitikai harcok idején törölték a jogosult iskolák közül.

Az iskolai alap és annak elszámolása, a központi ösztöndíjak kiadása lényeges pontja volt mindig az egyetemes /ugynevezett négykerületi/ ^{68.}gyűléseknek.

Sajnos az eredeti kérvényeket, s az ösztöndíjpályázat folyamán megírt eredeti pályamunkákat a későbbiek folyamán selejtezték. Megmaradt elég sok nyugta, így Petőfi nevelőjének, Koren Istvánnak nyugtája is a felvett ösztöndíjról. Tudjuk, hogy kapta diákkorában ezt az ösztöndíjat Petényi János Salamon, a híres magyar természettudós is, de még igen sok más neves pedagógus is.. /Akad a jutalmazottak között egy Kossuth Lajos is, de nem a kormányzó, hanem valószínűleg a család turócmegyei ágának egyik tagja.. /

III. A tanterv

III. a. Classisok

Az 1777 évi I. Ratio Educationis 5 évi beosztása öt classis-t, öt osztályt jelentett. 1825 és 1840 között egy-egy classisban 2-3 sőt 6 évig is tanultak. Ezért helyesebbnek látnám a mai szóhasználatnak megfelelően inkább tagozatnak, mint osztálynak fordítani a classis szót. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1842-ben összehasonlítja a pozsonyi és soproni iskolai classisok elnevezéseit. Ezzel is bizonyítja, mennyire ideje lenne egységesen rendezni az iskolarendszert. A másik három kerületben az elnevezések általában a pozsonyihez igazodnak, ezért a pozsonyi, 1830 körüli beosztást ismertetem. Az akkori szóhasználat secunda classis második évi tanfolyam, vagy prima classis negyedik évi tanfolyam, s ehhez hasonló kifejezéssel különböztette meg az egyes évfolyamokat. A két éves classisokban kezdők és haladók névvel különböztették meg az oda egy vagy két éve járó tanulókat.

Prima classis, /Első tagozat/, alatt a legmagasabb osztályokba járó tanulókat értették. A szóhasználat má néha még a tudományos kutatókat is megteveszti. Az pl., Hogy a magyar nyelvet a primában és a secundában tanították Pozsonyban, nem azt jelenti, hogy az alsóbb osztályokban tanultak magyart, hanem azt, hogy a legmagasabb fokozatu 7-8 év alatt tanulták azt a diákok.

A prima classis eredményeiről készített pozsonyi féléves jelentésekben feltüntették a tanulók életcélját. Az első évfolyamban ugyanazt a tananyagot végezte minden tanuló. 1820 és 1830 között a páros naptári években és a páratlan számmal végződő naptári években volt azonos a tananyag. Tehát két évenként került ugyanannak az anyagnak előadására sor az első évfolyamban. Az első évi anyag elvégzése alól csak egészen ritka esetben adtak kivételt.

A tanulók általában kétféle életcélt diktáltak be : theologus vagy X politicus akart valaki lenni. A második évtől kezdve már anyagban is különböznek az így kettévált tanulócsoportok tanulmányai. Megtörtént, hogy valaki theologus életcélt vallott be első évben s a második évben már politicus életcéllal szerepel. Még gyakoribb, hogy medicus, illetve miles /katona/ életcélt választott valaki tanulmányai közben. Ha ez a változás év közben történt, s tanuló el is hagyta az intézetet, akkor az érdemjegyek rovatába irták be a távozás célját, a tanulót nem osztályozták, de a jelentésben még szerepelt.

Az első két évet bölcsészeti tanulmányoknak is nevezték ebben a tagozatban. A második évben azonban már eltért a "bölcsészeti tanulmányokat" folytató teológusok és politikusok tananyaga. A politikusok inkább a jogi, a teológusok a nyelvészeti /görög, héber stb./ tantárgyakat tanulták. A medicus életcéllal járók tanulmányaiban itt már feltűnik a fizika, mint részükre legfontosabb tantárgy. Lehet, hogy a politikus életcéllal jelölt tanulók között is volt, aki Pesten, vagy Bécsben az orvosi egyetemen folytatta tanulmányait. Medicus bejegyzést csak izraelita tanulónál láttam.

Az egyik fél éves jelentésből megállapítható, hogy a görögkeleti vallásuk részére külön hittantanás volt, egyébként a más vallásukat arról lehet a névsorokban könnyen megtalálni, hogy nevük-nél nincsen hittan érdemjegy.

A prima classis következő három, később négy évfolyamát összefoglalva teológiai tanulmányoknak nevezték. Normális haladás mellett tehát egy-egy növendék 5 illetve 6 évet töltött ebben a classisban. A tanult tárgyak területén fakultatív jelleget is találha-

tunk. A csehek és morvák felmentést kaptak a magyar nyelv tanulása alól, de más csoportoknál is láthatjuk, hogy tanulmányaik eltérnek. Így az erdélyi származású tanulók szintén kivételt képeznek egyes tárgyak tanulásánál. Valószínűleg az illető tárgyakat az erdélyi iskolarendszer keretében már otthon tanulták.

Pontosnak tartom megjegyezni, hogy a teológus életcéljal tanuló hallgatóknak pedagógiát is kellett tanulniuk. Ez azért lényeges, mert bár önálló tanítóképzők csak később alakultak, mégis helytelen az a felfogás, hogy az ezidőtájt ezekből az iskolákból kikérült növendékek képzetlen tanítók voltak. A tanított anyag mélységében különbözhetett az egyes helyeken, a különböző évfolyamokban. Célja azonban a pedagógia tanításnak mindenképpen az volt, hogy az iskolát elvégzett tanulók rektori, docensi és "pedagógusi" állást kapva a nevelés alapelveivel tisztában legyenek.

A secunda classis /második tagozat/ alatt a retorika és poétika évfolyamok tanulóit értették. Ezeknél életcél még nem tűntek fel, de már például a görög nyelv tanulásánál itt is volt rá lehetőség, hogy aki nem papi pályára készült, az ne tanulja. Ennek a tagozatnak és az ennél alacsonyabbfokú classisoknak az elvégzésére általában két évet szántak. Többről néhány esetben van tudomásom, kevesebbről nincs. Ugyanezt a classist Lőcsén, Selmecen és Rozsnyón I. és II. Humanitas ~~aka~~ classisként ~~nevezik~~ nevezik. Előfordul Selmecen, az 1823 június 24-én tartott vizsga nyomtatott meghívóján, hogy az egyik, az ugyanerről a vizsgáról beterjesztett jelentés címlapján a másik elnevezése szerepel a tagozatnak.

A többi tagozatban általában két-két évet töltenek a tanulók. Elnevezésük: Donatus, Grammatica, Syntaxis. Késmárkon és Rozsnyón a Donatust Grammatica I és II, más helyeken a Grammaticának nevezett classist Grammatica III és IV néven tüntetik fel. Ez felel meg a II. Ratio előírásnak. Pozsonyban is előfordul, hogy "Grammatica I. vulgo Donatus" szerepel a jelentés címlapján.

Donatus" szerepel a jelentés címlapján.^{69.}

Mielőtt a donatusba került volna a tanuló írnia-olvasnia már kellett tudnia. Ahol nem választották külön az alsó és középfoku képzést, ott ezeket a jelentéseket is beadták a középfokuakkal együtt. Besztercebányán a classis elementaris és classis nationalis névvel szereplő osztályok jelentései közül maradt meg így sok.^{70.} Pozsonyban classis elementari és classis declinistarum seu civica secunda elnevezés szerepel a nem gimnáziumi osztályok jelentéseinek címlapján. Ez utóbbi elnevezés nevében őrzí a második polgári osztály nevét, mely még a Systema első elfogadása idejéből származik.

Nem véletlen, hogy Szelényi Ödön a két világháború között létezett polgári iskolák őseit a Systema alapján létrehozott osztályok között keresz. Schedius elgondolása volt, hogy a latin nyelvet leendő hivatásuk gyakorlása közben nem használó tanulók részére külön iskolákat, illetve a meglévő iskoláknak külön osztályait kell létrehozni. Ezekben, ha esetleg a latin nyelv elemeit tanítják is, - azokra való tekintettel, akik latin iskolákba mennek tovább, - sokkal több gyakorlati tárggyal, számtannal, mértannal, stb. kell foglalkozni.

Ez a "polgári iskola" a polgári életben előforduló állások betöltésére kívánta előkészíteni a hallgatóit. Falusi birói, esküdti, falusi tanítói állások betöltéséről beszél a célkitűzésben.^{71.} Ilyen értelemben tanítóképzőnek is foghatjuk fel, bár erre vonatkozólag a jelentésekben szereplő tananyagban nem találunk utalást.

III.b. Tananyagmegállapítás

A tananyag különbözősége az egyes iskolákban már régebben is nagy probléma volt.⁷² jelentősen megnehezítette a tanulók átlépését egyik iskolából a másikba. A vezető evangélikus egyházi férfiak 1769 szeptember 14-i tanácskozásán a pozsonyi egyházat bízták meg, hogy készítse minden evangélikus iskola részére kötelező tantervet. "Mivel általános a panasz, hogy minden iskolában más a tanítási methodus és mások a tankönyvek, mi a tanulókra, ha iskolát változtatnak, felette hátrányos: a pozsonyi evang. egyházi convent megbízást kap, hogy állapítsa és határozza meg az egyes osztályokban használandó tankönyveket, valamint azt is, hogy egy-egy studiumot mennyi idő alatt kell befejezni."

Ezt a határozatot /természetesen? / nem hajtották végre. A XVIII. század vége az új és régi harcát hozta meg az iskolai tervezés területén is. Az első rendszeresen megjelenő protestáns iskolai híreket is közlő folyóirat a Novi Annales több különböző tantervet, tananyagbeosztást is közöl. Többek között Tessedikét Szarvasról, a lőcsit, besztercebányait, csetnekit, stb.

A tárgyalt kor tananyagmegállapítására példaként közlöm a pozsonyi iskola syntaxis osztályának anyagát az 1826/27 tanév első feléről. Ebben az időben Koren István itt járt a prima classisba. A syntaxisban tanított anyagot ismerte, ő maga ösztöndíján kívül "magánórák által szerezte életének szükségleteit"⁷³. Ehhez az anyaghoz viszonyíthatjuk mélyebb kutatás esetén azoknak az éveknek anyagát, amelyekben ő végezte a syntaxist Selmecen, másrészt azt az anyagot, amelyet ő adott elő Petőfinek Aszódon, mikor a költő volt syntaxista. Mindkét anyag, sőt az eredeti Systema Rei Scolasticae anyaga is hozzáférhető, tehát jó területet nyújt az összehasonlításra,⁷⁴

1./ Hittan heti 2 órában. Anyaga Keresztyén hittan vagy erkölcsi magyarázatok. /1826.III.kiadás./

2./ Latin mondattan heti 3 órában. Anyaga Zumtius és Ramshornius alapján diktálással.

3./ Latin feladatok, vagyis mondattani szerkesztések, szabályok alkalmazása és fordítás elemi fokon. Heti 3 óra. Anyaga a Pozsonyi iskola részére összeállított Latin feladatgyűjtemény 1826.

4./ Latin stilusgyakorlatok. Fordítás németre, közmondások, változatok, táblázatok, beszédecskék, levelek, iratok. Anyaga Döring: Fordítási gyakorlatok 2.rész. Bécs. 1812.

5./ Görög nyelvtan heti 2 óra. Anyaga: Görög nyelvtan. I.rész. Bécs.

6./ Matematika: Mértan, gyakorlati példák, heti 3 óra.

7./ Egyetemes földrajz heti 2 óra. Anyaga: Rövid földrajzi összefoglalás a Syntaxis classis tanulói részére a pozsonyi evangélikus iskolában. 1827.

8./ Természetrajz: Az ásványokról. Nikolai elemi természetrajz című műve alapján. Heti 1 óra.

9./ Szépirási és helyesírási gyakorlatok a tanulók szorgalmi munkája alapján.

10./ Szavalási gyakorlatok: szüneti órákban. Anyaga: Válogatott szónoklatok gyűjteménye a latin történelemből. Pozsony. 1827.

11./ Német nyelvtan és stilusgyakorlatok. Heti 1 óra és a tanulók egyéni / szorgalmi / munkája.

/ A második félévben ez az anyag bővül a matematikában algebrai és mértani elemekkel. Anyaga: Vieth: Bevezetés a matematikába.

Ugyanúgy a II.félévben fizikai bevezetés is szerepel a 8. pont alatt már ismertetett Nikolai alapján./

A tananyagmegállapítással kapcsolatban térek ki a polgári iskola tananyagára. Schedius elgondolása szerint háromszor két-két éves tagozatból kellett állnia ennek az iskolafajnak. A harmadik tagozatból /classisból/ már teljesen kiváltak volna a tanulmányaikat latin iskolában folytató tanulók. Az azóta eltűnt polgári iskola őseit most már anakronizmus lenne kutatnunk, de megemlítem azért, hogy Pesten, Csetneken és Kácsén is volt nyoma az így szervezett "polgári" tagozatoknak. Lőcsén 1817-ben oszlott fel a polgári iskola.^{75.} Pesten Schedius közvetlenül, iskolafelügyelői munkássága közben szerezhett tapasztalatokat a polgári tagozat szükséges vagy szükségtelen voltáról. A pesti egyház 1836-ban körözött terveze áthidaló megoldást kívánt megvalósítani.

A tanított anyag átvizsgálása még sok új adatot hozhat felszínre. Sok esetben megelégedtek egy-egy könyv címének felsorolásával, s megtörténhetett, hogy az a könyv száz év alatt egy kutató kezében sem fordult meg. Ez a munka még több kutató elmélyült, hosszú ideig tartó munkájára adna alapot.

III.c. Iskolatörvények

Az iskolatörvények kidolgozása az egyházi gyűlések lényeges pontja volt már a XVIII. században. Előfordult ilyen rendelkezés, s egyes esetekben fenn is maradt, már az előző századokból is.

A pest-bákési esperesség területén 1746-ból ismerünk egy körlevelet. Schmied esperes ebben egyenlőx rangban említ több békési és pestmegyei iskolát, többek között Acsát, Szervast, Aszódot, ^{76.} Bilist is.

1810 körül a helytartótanács részéről is érkeztek sürgetések a jobb egyházi rendszer kidolgozására. Ez alatt az iskolák kérdésének rendezését is értették. Miközben a felszólítást a világi hatalom beavatkozásaként kezelték egyházi ügyekbe, ők maguk is belátták, hogy sok mindenben lehetne még változtatni. Igen sok javaslatot egyeztettek össze ebből a célból s a tudós közigazdász Berzeviczy ^{77.} Gergely vezetésével 1815-ben ki is dolgoztak egy újabb rendszert;

Az iskolatörvények közül példaképpen közlöm a sárszentlőrinci iskola 1835 évi törvényei közül az Általános rendszabásokat és Az erkölcsi nevelés c. fejezetet. Ezek azért is fokozottan érdekesek, mert alkotásukban lényeges része van Lehr Andrásnak, ki az előző évben ebben az iskolában Petőfit tanította, így iskoláját valószínűleg már abban az időben ezeknek az elveknek az alapján szervezte meg. ^{78.}

" Az egyesült Tolna-Baranya-Somogyi evang Egyházmeggyének e folyó 1835-dik esztendő Junius hónap 11-ik napján Köötsén tartott Seniorális gyűlésében felolvastatván e folyó 1835-dik évi Martius hónap 17-kén Seniorális iskolánk állapotjában Sz. Lőrinczen tartatott kisebb gyűlésnek jegyzőkönyve, úgy ~~xxix~~ szinte t. Lehr András Sen Professor Urnak felelete, mellet az érintett kisebb gyűlésben költ javaslatokra bé adott, -hosszas tanácskozás

után, - fenn hagyván e részben is a kölcsönös értekezésnek a még tökéletesebbre vezető utját, - érintett Sz.Lőrinczi Sen Oskolánk belső állapotjának kívánt célirányosabb és tökéletesebb szer - keztetésére nézve, a következő végzések meg állapittatván, t. Sen Professor Urnak kiadatni rendeltettek:

I ör Általános rendszabások:

1 ör Seniorális oskolánkba csak oly gyermekek és ifjak vétessenek fel, a kik anyanyelvükön olvasni és írni tudnak.

2 os Valamint minden oskolai intézetnek, úgy Sz.Lőrinczi sen os - koláknak is, akár úgy tekintessék az, mint oskola tanítókat neve - lő - akár pedig mint nagyobb oskolákta készítő intézet, - két fő célja lévén t.i. a tanítás vagy oktatás, az az a tudományokkal lassankénti meg ismertetés, és a gondolkodásra és okoskodásra ~~nevelés~~ való vezetés, és a nevelés a szónak valóságos értelmében, az az a lelki és szivbéli vagy erkölcsi kiművelés öszveköttve a testi erőnek célirányos kifejtésével, ugyan azért ezen két fő cél mindenek felett szem előtt tartassék, és mindenek azzal öszve hangzólag és a' hoz vezetőleg tanittassanak és intéztessenek.

3 or Mivel Sen oskolánk az ő kisdéd állapotja mellett is csak ugyan tudományos célzatu, tehát tanittassék benne minden mellékes tekintetek nélkül, mind az a mi más tudományos intézeteinkben az alsóbb osztályokban szükségesnek elismertetett és szokott rendszer - ré vált, akár mi élet-nemre adja is bár utóbb magát az egyes ta - nitvány. Mert a mit az ismeretek nagy köréből kezdetben tanulhatni, az minden tudományos képzendőnek szükséges, és ha a kezdőkkel a tanító messze nem haladhat is, eleget tett ha a tanulást megked - velteti és utat mutat, hogy keljen még mást, és többet is tanulni.

4-er A fél esztendei iskola pályára már előre ki választott tudományok, felváltva együtt taníttassanak, nem pedig úgy, hogy előbb több hónapok lefolyása alatt egy tudományt egészen be fejezván, azután kezdődjék egy másik tudomány tanítása, a mi közönségesen unalmatxszul, és a tökéletesedés céljaival meg nem egyeztetethető.

5 or Az össze függő szabad tanítás és eleven előadás legfogantossabb lévén, - elkerülvén a drága időt vesztegető sok dictálást, a tudományok a mennyire csak lehet, jól megmagyarázott és a t;Professor Úr bölcs belátása szerint meg bővített vagy rövidített compendiumokból vagy iskolai könyvekből taníttassanak.

6 or Semmi se taníttassék a mit a tanulók jól nem értenek, és a minek az életre és a tudományos tovább haladásra nézve semmi haszna nincs.

7 er A tudományok közönségesen taníttassanak a hazai magyar nyelven. - A Syntaxisták azonban - a felsőbb iskolákban kivánt előmenetelők lehetősítésének tekintetéből, - a mindenkor magyarul tanítandó vallás tudományát kivévén, - némely tudományokat, mellyeknek meghatározása t. Professor Úr bölcs belátására bízatik deákul tanuljanak úgy azonban, hogy azokat, a mikor a tanítványok általjában idegen nyelven tanulnak anyai nyelvükön is előadhassák.

8 or A tudományok mezeje tágas lévén, és sok a mostani pallérozott világ kívánsága, az idő pedig szűk és a tanulóknak nagy a tudományok vágya, s mindezekre nézve a szokott 3-4 órákban naponként kevés lehetvén, - különösen tekintvén e részben a Porosz Országgyűlési iskolákat, a mostani mivel világnak mustráit, a hol minden tanító 5-6 órát tartozik hivatalára fordíttatni, - végeztetett, Hogy Sen Oskolánkban is, a szünetx időt ki vévén, dél előtt három, dél után pedig két óráig tartson a tanítás.

9. or Valamennyi tanításbéli tárgyra nézve elmulhatatlanul szükséges a gyakori repetitio, mely is hogy minden holnapokban elővételten közönségesen sürgettetett. Azon kívül rendeltetett, hogy T.T. Senior Uraink, vagy pedig az egész iskolai biztosságnak jelenlétében, minden fertály év végén közönséges iskolai vizsgálat tartassék.

10. or A Sen. Iskolai Biztosság tagjainak megválasztattak és megkértek T.T. Senior és Consenior, Ritter Keresztély, Horváth Pál, Balassa János prédikátor és Ns Fördös István Vármegyei Esküdt Urak a kiknek hív gondviselésükben sen iskolánk különösen ajánltatván a kiknek kötelessége tétellett ezen sokszor érintett Iskolánk állapotjáról, esztendőnként Sen. Gyűlésünket tudósíttatni."

/ A második fejezetben az előirt tananyagot közlik/.

"III or Az erkölcsi nevelés

1. Atyai indulat, az emberi természet esmérete, hivatalbeli buzgóság és tanítványaihoz vonzó forró szeretet kíváztatik meg a tanítóban, ha azokból kik nékie bizodalommal általadattak és vezérlésére bíztattak, nem csak külső képpen módosított, nem csak valamennyire értesített, vagy tudományos, - hanem ami főképp kívánatos, és a legszükségesebb, - a szó igaz értelmében megemberesített és erkölcsiképp kimivelt embereket, valódi keresztényeket és jó polgárokat nevelni akar azonban.

2. or A természeti tulajdonok különböztvén valamint minden emberekben, úgy a gyermekekben és ifjúságban is, ezen nemes cél elérésében egyféle bánásmód általános nem lehet, hanem szükséges, hogy kiki különösen kiismertette tulajdonságaihoz képest vezettessék az emberi miveltség céljai felé, gondosan ügyelvén arra, hogy se az előre való törekedés el ne fojtassék, vagy talán a vele bánás mód által makacs

ellenszegülés következzen, sem pedig különösen a szelid és gyengébb szívű nevendék morális gyávaságra le ne sorvadjon.

3 or Fő dolog a nevendékben korán ébresztteni a valódi nemes érzést, és aztat bölcs őszinte békés és az idő szelleméhez képest emberhöz illő szelidebb bánásmód által oda iparkodni vinni, hogy emberi méltóságát felfogja és becsülje, melynek utóbb védangyala leendő minden elvetemedés és gonoszság ellen.

4 or Szükséges eszköz e végett a szoros rendtartás mindenekben, és a szó igaz értelmében, mely ha bár eleinten terhes is némelyeknek, majd szokott tetszős és idvessé válik, ha az ifjuságra és a jó rendre való felvigyázás nem csak az iskolában, de különösen az iskolán kívül is ébrékeny egyarányos és szilárd lesz, atyai bölcsességgel öszve kötve. Ugyan azért szükséges a szilárd rendtartást nem csak atyai intéssel és jó példaadással fenntartani, hanem mérsékelni is szives ébresztéssel, kedvezéssel, és annak idejében ártatlan játékokkal és testi mulatságokkal is, hogy így a korai jó rendnek szeretete, a jó szokás az ifjuban meggyökerülvén utóbb szép erkölcsi gyümölcsöt hozzon, és így a jó és szoros rendtartás által is a testi és lelki kifejtés és kimivelés eszközöltessék.

5 or Midőn azonban az igazi religiositás legfőbb célja az erkölcsiségnek, következok, hogy az erkölcsi neveléseggyuttal vallásos nevelés legyen, sőt okos értelemben azon alapuljon. Az igazi religiositás tehát, az az a keresztény vallásnak tisztelet és szeretete, az isteni félelem, akarat, és érzés csepegtessen jó korán a fogékony ifju szívébe, és erősíttessen meg a külső Isteni tisztelet gyakorlásával, de jó móddal, értesítve a cél, haszon, a dolog méltósága, illendősége felől, felvigyázással a foganatra és jó példaadással, - hogy kelletlen teherré, mechanismussá, vagy opus ope-

ratummá ne válják. Legyen e mellett figyelem aatra is, hogy a tanuló ifjúság jó renddel és illendő csendességgel az Isten házába mehén, abban az Isteni tásztelet alatt botránkozást ne okozzon.

6 or De minden gondos hűség mellett is az erkölcsi nevelésben, alig tehetni fel, hogy egy oskolai társaság körül erkölcsi hibák, tulságok, kicsapongások, sőt rosszasságok is nem adnák elő magokat. Illy esetekben, sőt azoknak a mennyire lehet előjük vételére szükséges az oskolai fenyíték. A fenyítéknek azonban bizonyos törvényeken kell alapulnia, mellyek mind a tanitónak, mind a tanítványoknak sinórmértékül szolgáljanak. - Ugyan ezen okból megkérétt a többször tisztelt Sen. Oskolai Biztosság, hogy valamint más oskoláinkban is szokásban vagyón, ugy Sz: Lőrinczi Sen. Oskolánkra nézve is, t. Professor Urral egyetértőleg némely szükséges oskolai törvényeket kidolgozván, azokat a jövő Seniorális Gyűlés eleibe terjessze.

7 er Addig is míg ezen oskolai törvények elkészülnek és helybe hagyást nyernek az oskolai fenyítékre nézve végeztetett, hogy minden nagyobb fenyíték szükségében, s főképpen oly esetekben, a hol az ifju megjobbulása felől kétség lehet, az oskolai Biztosság elnöke tudósittassék, s ezen biztosság megítélése nélkül, a tanító Ur önkényesen a legvégsőkre ne fakadjon.

Költ Köttsén 1835 ik Junius hónap 11 ik napján tartott Seniorális Gyűlésünkből. - jegyzette és kiadta Borbély József mk. Bonyhádi predikátor, s az ágostai vallástételt követő Tolna Baranya, Somogy egyesült egyházi megye rendes jegyzője.

IV. Az iskolafelügyelet. A nevelők

IV.a. A tanulmányi rendszer megalkotói

Ha ennek az időszaknak evangélikus iskolarendszerét tárgyaljuk elsősorban Schedius Lajos szerepével kell foglalkoznunk. Életrajza általában ismert, szerepét, mint német-magyar kulturkövetítőjét, jól ismerjük.⁷⁹ 1794-ban Kármán Józseffel együtt szerkeszti az Urániát. Az első fővárosi magyar szintársulat dramaturgja. Gálos Rezső, Kármán Józsefről írt monográfiájában Kármán tevékenységének emelése érdekében erősen lekicsinyli Schedius munkásságát. En nagyra értékelem.

A Martinovics-per egyes résztvevőinek, Szentmarjainak, Őz Pálnak jó barátja. Hat diákját zárják ki az egyetemről, ő az utolsó pillanatig az egyetemről eltávolítandók névsorában van.⁸⁰ Kazinczy írja le, hogy Molnár, a pesti evangélikus lelkész, kit lelki vigasztalásra küldtek az elítélt Hajnóczy Józsefhez, még a siralomházban is arról faggatta Hajnóczyt, hogy X, Y és Z nevét nem kérdezték-e a vallatások során tőle.⁸¹ Kazinczy itt a neveket nem írja ki. Azok között, kiknek neve bele volt keverve az ügybe és éjjelnappal várhatták elfogatásukat igen könnyen el lehet képzelni Schedius nevét is. Amellett ebben az időben Schediusnak jó kapcsolatai voltak Molnárral is, így a pap is vállalkozhatott az üzenetvivő szerepére.

Az egyetemről eltávolítandók közül József nádor hagyja ki Schediust.⁸² Már ez az adat is bizonyíték arra, hogy jelentős mértékben gyanúsítva volt a résztvétellel. Így én ezen a vonalon bizonyítottnak látom magának Kármánnak is - Schediuson keresztül - kapcsolatát a köztársasági mozgalommal.

Schedius annyira bizalmas hívévé válik a későbbi időkben a nádornak, hogy a feltételezett "nádori titkos rendőrség" tagjaként emlegeti az egyik Bécsbe jelentgető besugó.⁸³ Ő azonban pénzért

nem volt hajlandó tollát a kormány szolgálatába állítani, mint ezt róla, Schwartner Mártonról és Bredeczky Sámuelről felháborodva állapítják meg Bécsben.^{84.}

Német folyóiratának a Zeitschrift von und für Ungarn-nak jel-szava Wahrheit, Klugheit, Bescheidenheit, a valóság, ésszerűség, sze-rénység. Német származását nem tagadja meg, de Arató Endrének a magyarországi németekről írt általános jellemzését^{85.} reá is érve-nyesnek vehetjük. Nem vált magyarajkúvá, de magatartása családjának elmagyarosodásához vezetett.

Toldi Ferenc, ki maga is némrt származású volt, erős magyar nemzeti érzésében rossz néven veszi tőle, hogy idős korában egy fel-^{86.}építendő pesti német színház tervét teljes súlyával támogatta ma azonban másképpen értékeljük ezt a fellépését.

1828-ban elhangzott véleménye, hogy ő a németül író Pyrker érse-
ket tartja nagy magyar írónak, mert azt külföldön is ismerik, nem a
aratott osztatlan sikert. A hivatalos államhatalom munkásságát el-
ismerte. Az egyetem rektora, majd királyi tanácsos is lett. 1842 tá-
ján már ott látjuk Ney Ferencsel a felekezeteken és nemzetiségeken
felülálló Magyar Nevelési Társulat alapítói között.

Egész életutját tekintve nem oszthatjuk Felhő Ibolya és
Vörös Antal könyvének megállapítását: ...a helytartótanács tanács-
sai között egyetlen demokratikus érzelmi sincs, a reformkorban.^{87.}

Az evangélikus iskolarendszer szempontjából elsőrangban fontos
szerepe volt a Systema Rei Scholasticae evangelicorum aug. confes-
sionis címet viselő részletes, pontos és igen logikusan felépített
tantervnek, melyet többirányú előkészítés után ő dolgozott ki. Szer-
zősége még 1915-ben is kétes volt.^{88.} Megtaláltam a tanterv nyomta-
tott példányához csatolva egy "Monitum Auctoris" c. kézírásos előszót
s ennek Schedius kezeirásával készült fogalmazványát is. Ebben fel -

sorolja, hogy milyen elveket vett figyelembe az iskolarendszer összeállításánál. A fogalmazvány még azoknak a neveit is tartalmazza, akiknek lényeges hozzászólását az összeállításnál szem előtt tartotta.

Elsőként a pozsonyi iskola rektorának Stanislaidesnek nevét említi. A pozsonyi iskolának, mint már említettem évtizedek óta vezető szerepe volt a lyceumok között. Az iskola tantervének, rendtartásának összeállításában hatalmas része volt Stanislaidesnek. Őt egyébként mint neves pedagógiai író is számontartották. Sajnálatos, hogy a Systema megjelenését csak pár évvel élte túl. /Még halt 1810-ben/

Foglalkoznunk kell viszont a Schedius névsorában második helyen említett Lovich Ádám besztercebányai lelkész szerepével. Széleyni szerint a Systema szerzőtársa volt. Kétségtelen, hogy mielőtt a Systemát összeállították az evangélikus egyház egyetemes gyűlése Schedius Opinio de scholis és Lovich Idea Systematis címet viselő tervezeteit tárgyalta meg, mint a rendezés alapjait. Tanulmányom kereteit túllépne, ha most részletesen ismertetném, mennyi része van a két tervezetnek nyomtatásban is, - a Systemában, - rögzítve. A két munkáról fennmaradt Balogh Péter és Prónay Gábor levelezése. Balogh, az egyház későbbi iskolafelügyelője inkább Schedius, Prónay, az egyetemes felügyelő Lovich tervét pártolta.

Lovich II. József uralkodása idején kezdte ^{működését.} ~~életművét.~~ Az egyik közös gimnázium, a besztercebányai, tanára lett. Mikor II. József rendeleteit visszavonta, Lovichnak is távoznia kellett a katolikussá visszaváló iskolából, viszont annál nagyobb eréllyel és kedvvel látott a besztercebányai evangélikus iskola szervezéséhez. Mintául a berlini fridrichswerder-i gimnázium tantervét vette, lényegtelen módosítással. Elismert szakember volt az oktatás területén. Egyháza később lelkészévé, esperessé, majd az egyházkerület superintendenssé választotta. Ezekben az állásaiban is élénk figyelemmel kísérte a tanítás

~~ESZTERCEBÁNYAI~~ és nevelés ügyét. A reformkorszak elején még élt. /1830-ban halt meg./ A közvetlen felügyelete alatt álló besztercebányai iskolában a tanítás a Systema alapján folyt. A többi gimnázium már 1830 körül ezt nem emeli ki, de a besztercebányai iskola kötelező évi jelentéseiben mindig hozzáteszi a jelentés címéhez: "ad ductum Systematis Rei Scholasticae Evangelicorum" - az evangélikus iskolaügyi rendszer alapján. A Tiszai ev. egyházkerület 1836 illetve 1838-ban fogad el új tanterveket, de a másik három egyházkerület iskolái még 1841-ig, a "Zay-ugróczy tanácskozmány"-ig illetve az itt elfogadott tanulmányi rendszer életbeléptetéséig, 1842-ig az 1806-os Systema alapján álltak.

A besztercebányai iskola a reformkor elején nem játszott már nagyobb szerepet. Felszívó ereje a környéken kívül messzebbre már nem terjedt ki. Kétségtelen, hogy hagyománytisztelő tanári kara és nevelési módja tiszteletet vivott ki. Jelentéseit Lovich is aláírta. 1829-től az iskola jelentése nem szerepel többé a gimnáziumi éves jelentések között.

Az én szempontomból Lovich és az iskola felfogása azért lényeges, mert Koren István, Petőfi aszódi tanára, Besztercebányán töltött, mint tanár, három hónapot. Miután Pozsonyban a legmagasabbfokú tanulmányokat is elvégezte, nevelő lett Zólyom megyében Osztrólkán, s innen került újra, évek múlva, iskolába tanítani, Besztercebányára. Ha ez a rövid ideig tartó tanítás nem is jelentett különleges, egész életre kiható, változást életében, de azért első tanítási óráit itt tartotta, itt ismerkedett meg a kezdő tanító nehézségeivel, az osztálykönyvvezetéstől a tanrend és tananyagbeosztás vezetéséig. Itt készíthette az első tankönyvkivonatokat - kompendiumokat - is.

b.
IV. Egymás munkamódszerének megismerése

A XVIII. században, pl. a Bél Mátyás részéről, még merész ujitásnak számított, ha valaki rendszeres tantestületi értekezletek, tapasztalatcserek tartását szorgalmazta. Egy egytanerős iskola nevelőjének ez a lehetősége még a XIX. században sem volt meg, de érdekes, hogy előzőleg még a többtanerős iskolák nevelői sem látták ennek szükségességét.

A főbb iskolák "tanszékeinek" vezetői még a múlt században is a mai egyetemi tanároknak megfelelő szabadsággal rendelkeztek a tananyag beosztása és az előadás módja terén, de azért az anyagot közös elgondolások alapján szabták meg és adták elő. Érthető ez a szabadság, hiszen olyan kevés ember tanult 17 éves korán felül ebben az időben, hogy az ilyen felsőfokú iskolákat mindenképpen a szellemi elit nevelőhelyeinek tekinthetjük. Ma több ember végzi el a főiskolákat és az egyetemeket, mint amennyi ebben az időben az ugynevezett logikai osztályt elvégezte. /Ez kb. 18-19 éves korban következett be./

A pedagógusok egymás munkáját azért jól megfigyelték, az elismerés és a népszerűség megszerzéséért akkor is versenyeztek. A pesti egyetem tanáraitól állapítja meg Horváth István naplójában 1809-ben: "Az egyetemi jogtanárok... semmit sem dolgoztak"... ha azt nem számítottuk... "amit, hogy zsoldöregbitést nyerjenek, összeírkáltak." ^{89.}

A vizsgák jó alkalmat adtak egymás munkájának megismerésére, /és néha becsmételésre/. Ma már nem tulajdonítunk olyan nagy jelentőséget a vizsgáknak, mert tudjuk, hogy gyengébb csoportban is lehet látszóteredményt felmutatni a vizsgák alapos előkészítésével. Az akkori vizsgák megismerésére pl. vessük el a késmárki, 1807 évi vizsgák

leírását, ahogyan egy ömérzetében sértett fiatal pedagógus látta:

"A késmárki gimnáziumban akkoriban u.n. diszvizsgálatok voltak, rendszerint nagyobb fénnel július hónapban a vidéki nemesek, lelkeszek és egyéb pártfogók jelenlétében. Így történt 1807 júli 15 és 16. napjain is, mikor is többek közt jelen voltak Horváth Gy. Hontmegye alispánja, Szirmay István, Fejes János, Berzeviczy Gergely stb. Bevezetésül egy Szirmay nevű tanuló "De libertate artim" címen hosszú beszédet tartott, melyben az új Schedius-Lovich-féle tanterv felett a gondolkodásbeli szabadság álláspontjáról kritikát mondott. Ezt követte Mihalyik előadása, melyben ugyanerről szóllott és főleg a filozófia tanítását tárgyalván nem mulasztotta el bököltnia jelen volt megyei uraknak. Ezután kezdődött a tulajdonképeni vizsgálat a dogmatikával /tanár: Mihalyik/, a tanár feltette a kérdéseket, de folyton közbeszóltak a vendégek is /Meltzer lelkes, Lány, stb./ A bibliából vett idézetek kapcsán megkivánták, hogy a hallgatók az újtestamentumi szöveget eredetiben elemezzék. Mikor ez elég gyarlón ment, Mihalyik egyszerűen kijelentette, hogy ő erről nem tehet, hanem hogy ennek Genersich, a görög nyelv előadója az oka, /holott akkor az internátus prefektusa tanította volt a görög nyelvet, Genersich pedig Kulianost interpretálta volt haladottabb tanulóknak./. Következett a héber nyelv, majd logika, / a hermeneutika és metafizika elmaradt/. A délutáni vizsgálaton Genersich volt soron először a pedagógiával, aztán Horatius ódáival. Mihalyik most is kellemetlenkedett. A pedagógia már azért sem mehetett ki fogástalanul, mert Berzeviczy felügyelő kívánsága szerint azokat kellett feleltetni, aki délelőtt nem jutottak szóhoz, csak hogy ezek között nem egy volt olyan, aki csak hanyagul látogatta volt az előadásokat. Horatiusnál Mihalyik

az első ódát választotta ,melyet Genersich még a tanév legelején tárgyalta,mikor nem volt teljes a létszám.Mihalyik ezt bizonyára tudta /Berzeviczy pedig ezuttal nem a latinnyelvű eszthetikai magyarázatokat kívánta,,hanem azt,hogy mindenki anyanyelvére fordítsa a szöveget:németre,tótra és magyarra,ez utóbbi legtöbb tetszéssel találtatott/.Mivel azonban év közben Genersich ezt nem gyakorolta, sőt pedagógiai elveirek értelmében nem is tartotta szükségesnek, a következő év végi vizsgálatok ünnepélyesen tiltakozott is a vizsgálatnak illetén vezetése ellen.Maga mondja,hogy úgy hallgatta végig ezt a vizsgálatot,mint ahogy az elítélt halálos ítéletének a kihirdetését.Következett néhány kísérlet a légszivattyúval,ezután geometria,végül versek és próza rögtönzése bármely adott tárgyról : latin,görög és német nyelven.Mindezekben Mihalyik tündököltette pedagógiai tehetségét.ügyességét.Másnap délelőtt Nadler került sorra a geográfiával és periodológiával,egyébként a syntaxisták is kénytelenek voltak Ciceró leveleit anyanyelvökre fordítani.Fél 10 órakor következett Aderján a magyar közjoggal, / e vizsgálat közben Horváth és Berzeviczy oly hangosan társalogtak,hogy Aderján egy "halljuk"-kal rendreutasította őket/.Utána a rektor vizsgált a jogból és statisztikából.A délelőtti vizsgálatot befejezte a fiatal Csemiczkynek egy költeménye,mely gyarló volta ellenére is zajos tetszést aratott.Délután négy óra körül folytatódott a vizsgálat.Genersich tárgyai következtek,a vallástan,mely kissé döcögösen ment,/jobban ment a retorika és poétika/.De amit Genersich különösen fájlalt,a római irodalomtörténet archeologia és egyetemes történet teljesen leszorult,holott tanulói ép e tárgyakkal voltak kitűnően előkészítve.5 órakor a prefektus /Schuska/ kérdezett

a földrajzból, 6 órákor pedig Mihályik a természetrajzból, melynél ismét hangos tapsot váltott ki, hogy egyes tanulók valami loo növényt tudtak megnevezni. Egy szavakat és az érdemjegyek felolvasása zárta le a vizsgálatot. Ugyane napon folyt le természetesen az alsóbb osztályok vizsgálata is. Genersich többször írja le az évvégi diszvizsgálatokat, de ez a legrészletesebb leírás, mely nemcsak a vizsgálat sajátos jellegére vet világosságot, hanem az egyes tanárok eljárására is. Azért közöltem teljes terjedelemben. Megjegyzendő, hogy bár minden vizsgálat a lelkiismeretes Genersichnek bizonyos lelki aggodalmat okozott, de a többi általában mind simább lefolyású volt a fenténél, melynél Mihályik az ő rovására igyekezett érvényesülni és ügyességével tényleg sok tetszésnyilvánításra adott alkalmat."

/Ma már ilyen vizsgák, ahol a hallgatóság tekintélyes tagjai beszélgetnek, s a tanulók feleleteit taps jutalmazza, nincsenek. Érdekes pedagógia történeti dokumentum ma már egy ilyen leírás./

IV c. A tanárok értékelése

A felügyelet, a kortársak, a szülők és a tanulók értékelése gyakran más és más ma is a tanárokról. Gyakran az utókor igazol egy rosszul ismert tehetséget, de az is gyakran előfordul, hogy nagynevű kortársakat az utódok igen gyorsan elfelejtenek. A magyar iskolák sok nehézséggel küzdő, nagy óraszámú, sok tantárgyat tanító pedagógusairól például így írt egy egykorú német költő Docendo discimus c. xeniájában:

Jeder ungarische professor
Ist ex offio Polyhistor
Muss in sprachen dreien, vieren
Zehn, zwölf Studien tradieren
Aus den Fächern, aus den meisten
Sagt, wie kann er all das leisten?
O, er kann, was ihr begehrt,
Denn er lernt erst, was er lehrt.

Igazat kell adnunk a német költőnek. Valóban polihisztorra kellett válnia minden kis iskola professzorának. Neki magának is igen gyakran meg kellett tanulnia először azokat a tárgyakat, amelyeknek tanítására, - esetleg jobb felfogása ellenére is, - kény - szerítették. A vers gunyoros hangját azonban semmiképpen nem érdemlik meg.

A tankönyvhiány leküzdésére készített kivonatok, a kompendiumok szerkesztése például a mai viszonyok között a főiskolai jegyzetek készítésével hasonlítható össze. Alapos elmélyülést kívánt a megélhetés gondjaival is terhelt tanártól. Ismernie kellett a létező tankönyveket, azok anyagát rendezni kellett, és gyermek - fejvel is megérthető módon tömöríteni kellett azokat. Ezt ma sem

~~XX~~
tudja minden tankönyv adni, gondoljuk meg milyen nehézséget jelen-
tett ez mondjuk egy kezdő pedagógusnak, mint Kóren Istvánnak, Aszódon.

Mint említettem, egy-egy jó hírű professzor megjelenése az egész iskolai életet fellendítette, messze földről kezdték a szülők egy-egy adott iskolába vinni gyermekeiket. Petrovics István helyzetébe gondolva magunkat, az a kérdés állt a szülők előtt : hol tanulhat többet a gyermekem ? Nem volt még csak elgondolása sem a mai körzetesítésnek. A tanárnak számitania kellett arra, hogy nem lesznek növendékei, ha nem jól tanít. Természetesen az is előfordul, hogy egy iskolának híre, vagy rangja jobb, mint amennyi a benne felmutatott eredmény. Ezt feltételezhetjük arról a korról is.

Egy ilyen iskolaválasztás történetét mutatom be, idézek egy végrendeletből: "1819 őszén egyszerre nyílt meg úgy a rozsnyói, valamint a csetneki új épületekben a tanítás./A tanuló 10 éves volt ekkor./-A csetneki lelkész atyámat rábeszélte, hogy Csetnekre adjon iskolába, és oda vitt. Ott az akkori tanár, Henriczy Mihály, durva bánásmódja miatt haza jöttem kijelentendő, hogy iskolába vissza nem megyek. Atyám mégis visszavitt és a Lelkésszel, ki egyszersmind a latin nyelv tanára is volt, a dolgot kiegyenlítették, és ezek után az én sorsom valamivel jobbra fordult.-Nyári vizsga alkalmával másodikkul ültem Vandrák András után./Az ültetési sorrend abban az időben a tanulmányi eredményben elért osztálysorrendet jelentette./1820 őszén mentem Rozsnyóra. stb"

Koren István egész életében gyűlölte a "durva bánásmódot", de diákjait szigorúan kényszerítette a tanulásra. Mikor Petőfit dícsérték előtte, büszkén jegyezte meg: "A zseni nem terem az árókarton"⁹². Ebben a mondásában benne volt az a büszkesége, hogy neki és nagy tanítványának sok gondos aprólékos, rendszeres munkájába került, míg tehetségét az iskola zseniális fokra emelte.

Az említett 1769-i tanácskozás javaslatot tesz a pedagógusok lenézett helyzetének javítására is. Kimondja, hogy a pozsonyi, soproni eperjesi és késmárki iskolák rektorai és professzorai /a con-rector és a subrector/ a lelkészekkel egyenlő rangba helyeztetnek. A valóságos helyzet ezt természetesen meg sem közelítette. Így a hányatott életű Romy Károly György vitáját ismerjük erről a problémáról, a lőcsei lyceumban.

Még érdekesebb a Zay-ugróczi javaslatok egyik melléklete.^{93.} Ez "harmadik rend" szervezését javasolja az evangélikus egyházon belül. Addig az ideig ugyanis az egyház ismert egyházi és világi elnökséget, egyházi és világi alkalmazottakat. A tanárok és tanítók mint alárendelt egyházi alkalmazottak szerepeltek. "... azok is, kik később a tanári pályán fennakadtak és nem bírtak egyházi javadalomra szert tenni, kevés kivétellel a teológiára iratkoztak be..."^{94.} írja a jénai egyetem magyar hallgatóinak történetírója, - maga is éreztetve, hogy ez a pedagógus pálya lealázottságot, elmaradottságot, fennakadást jelent. Az idézett Zay-ugróczi javaslat az egyházi és világi renddel egyenrangú pedagógus-rendet kívánt létrehozni. Így a tanítók, tanárok nem lettek volna alárendelve, csak saját önkormányzati szerveiknek. Ez a javaslat kiegészítve az állam iskolafenntartó kötelezettségével, már 1848-ban megvetette az iskolák államosításának alapját.

130 év távlatából sok adattal tudjuk alátámasztani egyes tanárok tudományos felkészültségét, nemzetiségi és politikai állásfoglalását. Abban az időben a teológiai tudás, esetleg a nyelvtudás elismerése jelentette a "tanult ember" jelzőt és a jól előkészített nyilvános iskolai vizsga után ismerték el, hogy a tanár "jól, eredményesen" tanít. A nyelvtudás figyelembevételére például figyeljük meg

Schröder professzor fiatalkori véleményét későbbi pozsonyi tanártársáról, Greguss Mihályról: "Augusztus végén jött akkor Gregus egy szürkén lovagolva. Az Utolsó félévben Göttingában tanult, nagy mellénye volt, hencegett, kiváltképpen sokat a filozófiával. Egyébként egy egészen rendes fickó, meglátszik rajta, hogy ő habár egy magyarszlovák /ugyanis egy szlovák, aki a magyar nemzetiséget átvette./ Pozsonyban nevelkedett.^{95.} A nemzetiségi hovatartozás másodrendűségére tudom felhozni itt azt a példát, hogy Schröder szerint szlovákból magyarosodott Greguss Mihály fiát, a közismert esztétát, Greguss Ágostont egy mai szerző németből magyarosodottnak tartja.^{96.}

A tanárok ellentétei nemzetiségi és politikai kérdésekben az előmenetel, a tanítás szempontjából nem jelentett lényeges hatást. A nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspont sem jelentett sorsdöntő elhatározást, sokszor állást sem kellett foglalniuk.

A tanári rang elismerését nem mindig fejezték ki címekkel. Ludirectör, ludimagister, moderator, ludimoderator, rector, docens, professor, conrector, subrector, collega, stb. nem jelentettek egyúttal rangot is. Ez utóbbi hármat a többtanerős iskolák beosztott tanárai használták. Ilyen helyeken a rektor az iskola vezetőjét jelentette, de ugyanezt a rektori címet olyan koldusszegény kis iskolák vezetői is használták, kiknek iskoláiban csak télen volt tiz-husz növendék, s éppen csak a betűvetésre oktatták tanítványaikat^X.

IV. d. Nyomtatásban megjelent művek

Igyekeztem teljes pontossággal összeállítani az 1. mellékleten szereplő iskolák tanári karát 1825-1836-ig, tehát a tárgyalt időszakban, a reformkor első felében. A határt jelző két schematismuson kívül igyekeztem minden iskola iskolatörténetéből megállapítani a schematismusokban nem szereplő, közbeeső időben is, az ott tanító tanárok neveit. Érdekelt az is, hogy Kazinczy levelezésében kik szerepelnek az én névsoromból, bár ezt még nem állítottam teljes pontossággal össze. Itt még egyrészt alapos munkával több nevet lehetne megállapítani, másrészt esetleg névazonosság is előfordulhat, s azonos nevű emberek egyike levelezett Kazinczyval, /vagy tett róla megállapításokat az író/, s a másik ember tanított a felsorolt iskolákban.

Felvettem néhány olyan iskola tanárait is, amelyek az előző században gimnáziumként szerepelt, ha ebben az időben nem is számították a középfoku iskolák közé. Ilyenek Kis-Zellő, Nagyrőcze, Csetnek. Felvettem egy pár olyat is, mely később lett középfokúvá, például Ig-lót, amelyik csak akkor fejlődött ki, mikor Tavassy Lajost Pestről kitiltották.

A tanárok hatásáról akarok számot adni a magyar szellemi életre ezért ki kívánom emelni azokat a tanárokat, kiknek nyomtatásban is jelentek meg munkáik. A számszerű kép azonban nem mond meg mindent. Egyrészt vannak kéziratban maradt és hatást keltő, később felhasználott, vagy később kiadott munkák, másrészt a kisebb iskolák tanítói, az iskolákkal kapcsolatban álló más személyek is szerepet játszhattak a tudományos életben. Annak bizonyításául azonban, hogy a tanárok akartak és tudtak tudományos munkásságot végezni, maga a névsor is elegendő mond. Alapul Szinnyi /Szi/, Ványi /Vá/, és Gulyás /Gu/ magyar nyelvű ^{97.} Rizner és Misianik /Ri ill. Mi./ szlovák munkáit vettem. ^{98.}

Albinyi István, Eperjes, Szi, Gu, Ri; Farkas András, Rozsnyó, Szi,
 Albrecht Dániel, Modor, Fábry Pál, Pest, Sopron, Szi, Ri,
 Bakay János, Sajógömör, Félix Jakab, Eperjes,
 Bachar István, Selmeceba, Feyér Zsuzsanna, Sopron,
 Baltzer Mihály, Cetnek, Fizelly János, Csetnek, Szi, Ri,
 Baska József, Rozsnyó, Fleischer Jakab, Rozsnyó, Szi,
 Balassovits Lajos, Pest, Szi, Fuchs Albert, Selmec, Szi,
 Benczur József, Eperjes, Szi, Gu, Ri, Gayer Sámuel, Győr,
 Benka Ádám, Mezőberény, Gu, Geduly Lajos, Losonc, Ri,
 Benka Gyula, Mezőberény, Gu, Godra Mihály, Ujverbász, Szi, Ri,
 Berei István, Mezőberény, Gottschalkovszky Mihály, Modor,
 Bene. J. Sámuel, Késmárk, Szi, Grailich József, Pozsony, Szi, Ri,
 Bayer János, Kőszeg, Greguss Mihály, Eperjes, Pozsony, Szi,
 Bilnitza Pál, Pozsony, Szi, Gu, Ri, Gretzmacher János Lőcse, Szi,
 Benedicty János, Késmárk, Gu, Ri, Grósz János, Pozsony, Szi, Modor,
 Blaho Sámuel, Osgyán, ~~Brossmann István, Beszterceba~~, Győri András, Győr,
 Brossmann István, Beszterceba, Halasy Károly, Sopron,
 Burghardt Mihály, Selmec, Halubka Pál, Pest, Szi,
 Bolemann István, ^{Szi} Losonc, Selmec, Pozsony Handl Sámuel, Pozsony,
 Bolla Mihály, Győr, Hajtsch Keresztély, Rozsnyó,
 Chalupka János, Késmárk, Szi, Hettyéssy László, Sopron, Szi,
 Clair József, Pest, Henriczy Mihály, Csetnek, Ri,
 Cuntius Károly, Selmec, Hlavacsek Mihály, Lőcse, Ri,
 Csupka András, Eperjes, Szi, Holczhammer István, Győr,
 Dankó János, Selmec, Holéczy Mihály, Komárom, Szi, Ri,
 Dianiska Ferenc, Aszód, Hoznek János, Osgyán, Lőcse, Szi, Ri,
 Billenberger Károly, Bezsterceba, Hudatsik Mátyás, Nagyrőcze,
 Dlhányi József, Sajógömör, Huley András, Turócszentmárton,
 Droba János, Bezsterceba, Huszágh István, Besztercebánya, Szi, Ri,
 Droppa András, Eperjes, Ri, Jankovics János, Mezőberény,
 Dunay Imre, Miskolc, Szi, Ri, Jezrovics Mihály, Selmec,

Juhász Ferenc, Aszód,
 Jurány Sámuel, Nyiregyháza, Ri,
 Jurenák András, Modor,
 Kaufmann Károly, Pest,
 Kanka Dániel, Modor, Szi,
 Kanya Pál, Pest, Szi,
 Keblovsky János, Rozsnyó,
 Kecskés Edvárd, Lőcse,
 Kengyel János, Rozsnyó,
 Keresztessy Sámuel, Eperjes,
 Keviczky András, Rozsnyó,
 Kicska János, Breznóba,
 Klein Tóbiás, Eperjes,
 Klein Sámuel, Igló, Ri,
 Koren István, Beszterceb, Aszód, Szi, Ri,
 Kossányi József, Selmec,
 Kollmann Sámuel, Nyiregyháza,
 Ködler István, Eperjes,
 Koch Gottfried, Beszterceba,
 Kralovánszky István, Késmárk,
 Krayzell András, Eperjes, Szi,
 Kristóffy György Kis-Zellő, Szi, Ri,
 Kristóffy Sámuel, Sopron,
 Krizs György, Sopron,
 Krmartsik Károly, Rozsnyó, Szi,
 Kriek Sámuel, Pest,
 Kuhn György, Pozsony,
 Kupetz János, Lőcse,
 Kuptsek Dániel, Kis-zellő,
 Kuntzius Károly, Selmec,
 Kubányi Béni, Beszterceba,

Lagler János, Sopron,
 Lamos János, Igló,
 Lang András, Késmárk,
 Lang Mihály, Modor,
 Lehr András, Sársztlőrinc, Szi,
 Langhoffer János, Modor,
 Lichard Dániel, Selmec, Sz, Ri,
 Lipták István, Sajógömör,
 Licskó Dániel, Breznóba,
 Link József, Rozsnyó,
 Liszka Lajos, Losonc,
 Ludman János, Lőcse,
 Lutze István, Osgyán,
 Kovács Martiny Gábor, Pozsony, Szi, Ri,
 Kovács Martiny Mihály, Modor,
 Majba János, Nagyrőcze,
 Mayer András, Eperjes, Szi,
 Matheják Mihály, Sajógömör,
 Melczer Lajos, Balassagyarmat, Pest, Sz, Ri,
 Michnay András, Modor, Szi,
 Michnay Dániel, Pozsony,
 Michalik Dániel, Késmárk,
 Mispál György, Rozsnyó,
 Müller György, Lőcse,
 Münich János, Igló,
 Molitórisz Adolf, Mezőberény,
 Molitórisz Károly, Mezőberény,
 Mozgay Sámuel, Komárom, Szi,
 Munyay Antal, Eperjes, Szi, Ri,
 Nádler Ferenc, Késmárk, Szi,
 Nagy Mihály, Miskolc, Szi,

Osterkamm Keresztély Teofil, Lőcse, Szi, Seybold Pál, Sopron, Szi,
 Ott Ferdinánd, Modor,
 Pelech János, Rozsnyó,
 Pelliomus Mihály, Dobsina,
 Petrovits János, Dobsina, Kazinczy
 Petz Károly, Sopron,
 Podkoniczky Ádám, Késmárk, Kazinczy,
 Polekovits János, Beszterceba,
 Pongrácz Ferenc, Eperjes,
 Posvich Keresztély, Sopron, Szi,
 Prochászka József, Monor, Szi, Ri,
 Putz Mátyás, Lőcse,
 Raics Péter, Sopron,
 Raiter János, Pozsony, Szi,
 Ranulay János, Beszterceba, Szi, Ri,
 Rojkó János, Selmec, Szi, Ri,
 Rostár András, Breznóbánya,
 Romy Károly, Pozsony, Szi, Ri, Kazinczy,
 Sándor György, Lőcse,
 Schablik György, Lőcse,
 Scherfel János, Igló,
 Scheverlay Mátyás, Selmec, Pozsony, Szi, Ri,
 Schimko Vilmos, Pozsony, Szi, Ri,
 Schiro Sámuel, Igló,
 Schröer Gottfried /Oeser/, Pozsony, Szi,
 Schulek Frigyes, Eperjes,
 Schulek Gáspár, Pozsony, Bzi, Ri,
 Scholcz József, Igló,
 Schneider János, Késmárk,
 Skita Mihály, Győr,
 Skrebák Sámuel, Sajógömör,
 Stenczel Hugó, Késmárk,
 Stuhlmüller Sámuel, Pest, Szi,
 Stur Sámuel, Zay-ugrócz, Ri,
 Szabó József, Sopron, Bzi,
 Szklenár János, Csetnek, Szi,
 Szladkay Sámuel, Selmec,
 Szlawkovszky Mátyás, Késmárk,
 Szloboda János, Selmec,
 Szluchovinyi András, Pozsony,
 Szopkó Márton, Késmárk, Szi,
 Sztrokay Ignác, Sopron, Szi,
 Taubner Károly, Pest, Szi,
 Teichengrüber Pál, Selmec, Ri,
 Tomasek Pál, Lőcse, Ri, Mi,
 Tomasko István, Pozsony,
 Trattner Károly, Győr,
 Turcsányi Lajos, Kőszeg, Ri,
 Turcsányi János, Győr,
 Vandrak András, Eperjes,
 Vandrak Károly, Rozsnyó,
 Wagner József, Breznóbánya,
 Wallaszky János, Aszód,
 Weisz Jakab, Késmárk,
 dr. Winternitz Frigyes, Pest,
 Zsarnay Imre, Késmárk,
 Zsigmondy Sámuel, Pozsony,
 Zsitkovszky Lajos, Késmárk,

IV.e. Házinevelők./"Pedagógusok"/

A tanulók egyrésze, különösen a tehetősebb és a magasabbrangu családok gyermekei nem iskolákban nevelkedtek, hanem otthon, házi tanítók nevelték. Ez nemcsak magyar gyakorlat volt, ugyanez volt a helyzet Oroszországban, pl. Puskin esetében is. Találunk magyar származásu házi tanítókat Németországban is, pl. Hrabovszky Dávid egy német fejedelmi udvarban lett nevelő. Az ilyen szolgálatot végző fiatal emberek kiválasztásánál elsősorban az iskola véleménye volt a döntő. Az iskola rektora ajánlotta a jobb képességű tanulókat pedagógium-ra, házi tanítói állásra.

Alljon itt egy részlet a késmárki ev. iskola 1767 évi "új" iskolai törvényeiből: "6. A paedagogokat illetőleg: Egy tanuló sem, kivált alumnista, nem vonakodhatik valamely pártfogó, vagy polgár kívánatára és a rector ajánlása folytán magánoktatói állást, /paedagogiát/, elvállalni. A paedagógus köteles a reá bízott növendéket rendszeren az iskolába és innen vissza elkísérni, neki minden tekintetben jó példával előljárni, vele szorgalmasan az iskolában elvégzett tanulmányokat ismételni s őt a következő leczkékre előkészíteni; őt abban szoktatni, hogy szabad idejét hasznos foglalkozásokkal töltse és erről naplót írjon, mely a rector kívánatára előmutatandó." 99.

Az iskolák felterjesztett anyakönyvmásolataiban a lakásmegjelölés a leggyakoribb "atyjánál lakik" és "alumnus" mellett sokszor "pedagógus." Ez a bejegyzés azt jelentette, hogy mint magasabb klaszsisba járó tanulónak, neki magának is, gazdag családnál, magántanítványa volt, akinél lakott. Az iskola elhagyása esetén előfordul, hogy az érdemjegyek rovatba csak ezt a tényt irták be "pedagógus fit". Ilyenkor az iskola már év közben kiadta őt vidékre, valakihez házi nevelőnek. Ez rendszerint nem a tanulmányok teljes megszakítását jelen-

tette. A nevelői munkával pénzt keresve, a "hitjelölti" vizsgát letéve a nevelősködő ifju később külföldre ment tanulmányait folytatni. Szerencsés esetben tanítványaival együtt mehetett, mint Hunfalvy Pál, s ilyenkor még külföldi tartózkodásának költségeit is a vendéglátó család fedezte.

Arra is van példa, hogy befejeződve, vagy megszakadva a vendéglátó családnál a tanítvány nevelése, a fiatalember visszatért az iskolába és ott folytatta tanulmányait.

A pedagógium természetesen vett együttjárója volt a tanrendszernak. Szerepel ez, mint kecsegtető remény a segédtanítók alkalmazásánál: "igy majd a legjobb pedagógiumokat fogja elnyerni", sőt még az egyik pozsonyi professzori állás betöltésénél is így alkalmazták Bilnitzát 1802-ben: "Mint tehetséges ifju majd... jó pedagógiumokat kap..." - evvel a reménnyel pótolva azt a kis összeget, melyet ennek az állásnak megszervezésénél az iskolafenntartó juttatni tudott.

Egy pár név a házitánítók közül:

Hunfalvy Pál a Podmaniczky családnál volt Aszódon házinevelő. Találkozásuk Petőfivel a késmárki lyceum önképzőkörében irodalom-^{100.} történeti jelentőségű. Nem tartom lehetetlennek, hogy már Aszódon is ismerték egymást. Hunfalvy később a Podmaniczky fiukkal együtt vett részt külföldi utazásokon.^{101.}

Ney Ferenc Sztáray gróféknál lett nevelő a pozsonyi jogakadémián végzett tanulmányai után. Itt jegyezte föl érthető borzadály-^{102.} lyak a gróf szavait Kölcsey halálhírének vételekor: "...meghalt végre az a kutya, az a Marat."

Liedemann, a lőcsei iskola későbbi rektora ócsai Balogh Péter mellett volt nevelő. A tanár és tanítványa is jelentős hatással volt az 1806-os iskolarendszer-rendezésre.

Podmaniczkyéknál volt nevelő Aszódon Elefánt Mihály is. Később neves egyházpolitikus lett.

Tavasi Lajos Acsán volt nevelő Prónayéknál, majd a Szirmay családnál. Szirmay Tamás, a család egyik tagja, egy időben az evangélikus egyház másodfelügyelője volt. Az ő kezén ment keresztül Greguss Mihály később említendő fegyelmi ügye a magyar társaság miatt, a Stur-csoportbeli pozsonyi diákok zavargásainak elintézése, de a tantervek alkotásának nagy munkája is, főképp az előkészítés időszakában. Itt ~~is~~ volt nevelő Háberern Jonathán is. A pesti iskolára vonatkozó feljegyzéseit, kéziratos naplóját a bp. ev. gimnáziumnak adományozta. ^{103.}

Palkovics György, a pozsonyi csehszlovák tanszék többször említett első tanára Prónay Usgimaond nevelője volt Acsán.

Szontágh Sámuel, a későbbi püspök, maga is jó módú nemes. a Podmaniczky udvarban volt nevelő Aszódon. Összeköttetésben állt Fessler Lipóttal, a nagy történelemtudóssal, aki ekkor még a máriabesnyői kolostorban lakott. Szontágh érdeme az aszódi Petőfi-gimnázium terén az, hogy ő ajándékozta egyik saját házát az aszódi iskolának, így vált lehetségessé az elemi foku és középfoku két osztály külön elhelyezése. ^{104.}

Wesselényi Miklós végrendeletében azt kéri, hogy testét szeretett nevelője, Pataki Mózes mellé temessék. ^{105.}

Eötvös József nevelője a magyar jakobinusok perében börtön - büntetésre ítélt Pruzsinszky József volt. Mai napig sem értem, hogy a lelketlenségig császárhű tárnokmester, Eötvös Ignác hogyan tűrhette meg ezt az embert házában? Annyira semmibevette? Levegőnek nézte? Fel sem tűnt a többi lakás között?

Széchenyi fiainak nevelője a híres nyelvtudós Podhorszky Lajos volt. ^{106.}

Koren István, mint említettem Osztrólukán tanított és tanult.

V. A tanításon túllépő iskolai problémák

V.a. Kaszinók, olvasótársaságok szervezése

Bodolay Géza könyvében¹⁰⁷ részletesen ismerteti az irodalmi diáktársaságok történetét. Könyvének egyik fejezetében „Petőfi nyomában, - elkíséri a költőt az evangélikus iskolák diáktársaságain keresztül, s bemutatja ezeknek nagy hatását. Eredeti célkitűzésének megfelelően ő a megalakult diáktársaságok összetételét és munkásságát vizsgálja. Én a megalakulás előzményeit és a diáktársaságok felnőtt kapcsolatait kívánom itt bővebben vizsgálni.

Olvasótársaságok már a XVIII. században is keletkeztek Magyarországon. Eredetileg a városok fejlett kulturájú német polgárságának igényeit elégítették ki. Nevük lesekabinet volt.¹⁰⁸ A diákok az élő nyelvek gyakorlására gyűltek össze először. Ezt egy-egy tanár vezetésével végezték. Ez a módszer egészen a szabadságharc idejéig fennmaradt néhány iskolában. Ebben az időben az iskolai diáktársaságok már majdnem kivétel nélkül magyar nyelvvelő társaságok voltak.

A nemzeti nyelvek iránti érdeklődés a humanizmus egyik eszméje, a nyelvgyakorlás szükségessége hazánkban is már a reformáció idején felmerült. El kell ismernünk Pázmány Péter érdemeit is, ki belátva, hogy az anyanyelven hódító reformációt az egyszerű nép körében csak anyanyelven tanító ellenreformációval lehet ellensúlyozni, igen sokat tett az anyanyelvi beszéd, - /silyen értelemben a szlováknyelvű beszédnek is a / - gyakoroltatására.¹⁰⁹ Mégsem véletlen, amit Bodolay a protestáns irodalmi társaságokról állapít meg, hogy ezek elsősorban harcoltak a magyar irodalmi nyelv megteremtéséért, s ugyanakkor témaválasztásukban, szellemükben, szabadelvűek, haladók voltak.

A magyar nyelv iskolai gyakorlásának pozsonyi kezdetéig menjünk

viSSza. Markusovszky Sámuel a következőképp ismerteti a pozsonyi evangélikus lelkészek 1784 augusztus 27.-i értekezését: A gyakorlati tudományokat illetőleg homiletikában és katechetikában ... leghelyesebb volna ... ha a theológusok - mint ma mondanók - önképzőkörré alakulnának és felváltva szent beszédek elmondásában magukat gyakorolnák. Ily gyakorlatok rendszeresen egy lelkész jelenlétében tartatnának, ki az elmondott beszéd tárgyát, dispositióját irányát, előadását legott bírálat alá venné és hibáit feltárva ezeknek jövődöbeli elkerülésére készítené a hallgatókat.

Ezen gyakorlati órák hallgatói lennének a két felső osztály összes tanulói, az alsóbb osztályokból pedig azok a tanulók, kiket az illető tanítók e végett kijelölnek. Az alsóbb osztályu tanulók a hallgatóságot képeznék - a vezető lelkész bírálatán azonban ezeknek már nem szabad jelen lenniük.

A homiletikai gyakorlatok vezetésére vállalkoztak Ribiny a német, Instioris-Mossóczy a magyar, - és Crudy a tót gyakorlati órákra.^{110.}

Ebből a szerény kezdetből hatalmas és nagyszemléntőségű mozgalom nőtt ki, amelynek hatását csak most kezdjük felmérni. Bodolay maga csak a tényt állítja meg, hogy a szabadságharc értelmiségi résztvevői és főképp vezetői a diáktársaságokban nevelődtek, de magyarázatot nem ad rá. Emellett ismerteti a "Deákkuti vármegyét" Sopronban, mert ez irodalmi jellegű volt, de nem ismerteti a sárospataki "Páncél vármegyét", hol Kossuth is aktív résztvevő volt, - azért mert Patakon nem irodalmi, hanem határozottan joggyakorló célja volt a "vármegyének". Pedig a Soproniakⁿ, mint az a nevében is látszik, a pataki társaság az egyik példaképe volt. Itt is kimutatható a nyelvgyakorló és politizáló társaságok egymásrahatása.

A protestáns istentisztelet központjában köztudomás szerint a

~~XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX~~ prédikáció, az anyanyelvi beszéd állott, ennek a célnak az érdekében vették tervbe az egyházi pályára készülő tanulók nyelvi továbbképzését. Az említett pozsonyi értekezéslet célja is ennek a nép körében történő igehirdetésnek az előmozdítása volt.

Itt találkozott a tananyagba beiktatott nyelvgyakorlás a felvilágosodás korában fellépő magyar nyelvfejlesztés ^{III.} igényével. A legműveltebb magyar diákok a legelsőek kívántak lenni a magyar nyelv fejlesztésében is. Ezt Bodolay részletesen kifejti.

Még egy különbség van, amire rá kell mutatni. Az evangélikus és református iskolák nagyrészenek ellenzéki, rebellis, határozottan Habsburgellenes beállítottsága. Az a sok gyűlölet, ami évszázadok alatt felgyűlt az ígérető, de ígéreteit meg nem tartó, a /mint fentebb láttuk/, tanulást! tiltó, ^{112.} a Magyarországot szegénnyé, katolikus-sá és németté tenni akaró idegen uralom ellen, ezekben a szerény nyelvgyakorló órákban is megtalálta a lehetőséget az ellenzéki-ség megmutatására.

A sárospataki asszonyok 1712-ben seprővel és sodrófával védtek meg iskolájukat az elfoglalás ellen. ^{113.} A pozsonyi diákokat maguk, emelte iskolaépületeikből kergették ki a jezsuiták ^{114.}, Az iskolák diákjainak tudatában élt még ezeknek az eseményeknek emléke. A protestáns felekezetek nem felejtették el, hogy a Habsburgok segítségével hurcolták gályarabságra a XVII. század végén papjaik egy részét. Természetes, hogy mikor ezeknek az iskoláknak növendékei magyarul kezdtek tanítási óráikon és "önképzőköri foglalkozásaikon" beszélni, /latin helyett/, akkor nemcsak a nép közötti prédikációt tartották szem előtt, hanem alaposan megmondták véleményüket a fennálló rendszerről is.

A tárgyalt időszak eseményeihez tartozik a hatalom támadása az

iskolai diáktársaságok ellen. Állapítsuk meg tárgyilagosan, hogy valóban volt mitől félniük ekkor. 1835-ben vagyunk. /Petőfi ekkor syntaxista Aszódon./ Kölcsey elhagyja Pozsonyt. Az országgyűlés a lengyelek megsegítéséről tanácskozik Ausztria szentszövetségi partnere, Oroszország ellen. A politikai rendőrség már az országgyűlési ifjuság Társalkodási Egyesületének szétrombolását készíti elő. Tulajdonképpen csak arra várnak, hogy a jogaikra féltékeny magyarokat fel ne bósztassék az országgyűlés tartama alatt. A magyarok országgyűlésüket az uralkodóval egyenjogú törvényhozónak tartják, a követeket pedig személyükben sérthetetlennek. Ezeket /a követeket, amíg az országgyűlés tart, nem lehet a lakásukon molesztálni a fiatalság gyűlései és írásai miatt.

Viszont Lap^{án}sanszky ekkor már megkapta az ígéretet husz^{ezre} forint^{ra}. Ez 200 olyan szegény diák egy évi eltartására elegendő, mint pl. Koren István volt. Még a könyvtárba bejárató diákolvasókat is figyelik.

Ekkor a pozsonyi lyceum fiatalsága örömmünnepet /ünnepélyt/ tart. A műsoron többi között 3 mű szerepelt. Egy Kölcseyről, egy a lengyelekről és egy Zrínyi Péterről. Ez utóbbi akkor már 164 éve halott, de nevének hallatára még mindig rémületbe esnek Bécsben. De nem kevésbé veszedelmes a lengyelek dicsérete sem az adott politikai helyzetben, mikor a cár fojtotta vérbe a lengyel felkelést. S Kölcsey. Hát nem lehet ezt az embert kiűzni a fiatalok szívéből ugyanugy, ahogy eltűnt Pozsonyból?

Elsősorban a tanár ellen támadnak. Greguss Mihály volt jelen a gyűlésen, őt kellene példamutatásként eltávolítani katedrájáról. Nem Bécsen mulott, hogy nem sikerült megtenniük. Reviczky kancellár az uralkodó személyes felháborodását közli: "az evangélikusok pozsonyi lyceumában Greguss professzor elnökletével 1835 június 21-én beszédgyakorló bemutatót tartottak. Célja az volt, hogy az ifjak bizonyosságot

adjanak a magyar nyelvben tett előhaladásukról, részben versek szavala-
sával, részben prózai beszédek elmondásával. Néhány ifjú visszaélt
ezzel az alkalommal, a politika mezejére tévedt, stb." ¹¹⁹

A Bécs felháborodását felkeltő művekben, ha egészen enyhe for-
mában is, de már társadalomkritika is szerepel. Pl. a leverett for-
radalom után mebekülő lengyel magyar házigazdásja: "egy vala azon
kevesek közül, kik a pór s ur közötti nagy hézagot adakozással s
leereszkedéssel betölteni szokták..." ^{120.} A jobbágyról ugyanitt:
"Csudállatos, hogy azon nép osztály, melly a szabadság s emberi jog
megfejtett kérdése után is csak nyög; mellytől a nemesebb érzések
megtagadtatnak; melly csak eszközül használtatik, - s mellynek --
ő fájdalom - csak ösztön tulajdonittatik; ezen nép osztály hiven
utánozza ura nemes tetteit s hön dobogott rongyal fedett keble,
ha kínos napi munka után szerzett fekete kenyerét egy sebzett Len-
gyellel megoszthatá." /Az én kiemeléseim. T.B./

Ezek a példák mutatnak be, hogyan fejlődött a protestáns
iskolák irodalmi társaságaiban az ifjuság a magyar nyelvet gyakor-
ló és politikailag állást foglaló határozott jellemmé. 1835-ben
már nem prédikációs nyelvgyakorlásról van szó. Ez tudatos politikai
állásfoglalás. Az 1836-1839 közötti üldözések már nem fordítják meg
gondolkodásmódjukat. Őket már nem lehet félrevezetni. Ezek a fiatalok
vállalnak elsősorban részt a kései reformkor, a szabadságharc küz-
delmeiben.

V.b. Diákok és végzett diákok együttműködése

A diákok megmozdulásainak tágabbkörű hatásáról kívánok beszélni, arról, hogy hol mutatkozik meg kapcsolatuk a reformkor harcaival, közvetlen hatásuk a szellemi életen kívül a politikai életre is. Az iskolák és személyszerint a tanárok hatását a honvációr réteg kialakulására megállapítottuk. Lássunk néhány közvetlen kapcsolatot a diákok és a politikai mozgalmak között.

A Vársalkodási Egyesület tagjai felnőtt jurátusok voltak. Közvetlen kapcsolatuk volt diáktársaikkal megmaradt. Szemere Bartalan például jurátus, de fenntartja kapcsolatát a sárospataki diáksággal, s közvetít a sárospatakiak és pozsonyiak között.

Ney Ferenc, az 1848-as forradalmi tanítógyűlés elnöke így ír pozsonyi diákkoráról: "az országgyűlési ifjuság önálló magyar szívet képez a német szellemű és nyelvű városban, s az "akadémiai" ifjúságnak legalább egy része, alkalmilag amahoz csatlakozván, e sziget terjedelmét növelheti, termékenyítő erejét öregbítheti. Új talajt érzék lábam alatt, nemcsak hazait, hanem új szellemvilági talajt is." ^{121.} Ugyanő is Kossuth tudósításainak kézi sokszorosításáról is, melyben diáktársaival együtt résztvett.

A nógrádi nemzeti intézet olvasótársasági céllal alakult. Tagjai között pozsonyi diáktársasági tagok is vannak. Az iskolában megszokott bekapcsolódást a szellemi életbe nem tudják nélkülözni felnőtt korukban sem.

Ugyanez a helyzet Rozsnyón is. Az olvasótársaság megalakulását két "pedagógus", a Draskóczy és Máriássy családok házinevelői indítják el. A Máriássy család gyanús a titkosrendőrség előtt. Az 1830-as felkelés leverése után lengyeleket rejtegettek. S a család nevelője - Erdélyi János - ki egyenesen Sárospatakról kerül hozzánk, a rozsnyói társaságban folytatja diákkori munkásságát. Életutja

~~XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX~~ ezután töretlenül haladt a Kisfaludy társaság titkárságáig s az 1849/50 évi bujdosásig. A Draskóczy család neve ője Pozsonyban volt a diáktársaság "titoknoka"; Iratai között Kölcsey sajátkezü levelei, emlékkönyvében az intés:

Négy szócskát üzenek vésd jól kebeledbe s fiadnak

Hagyd örökül, ha kihunysz. A haza mindenelőtt.

A hazáért dolgozni, ha Rozsnyón, ha Losoncon, ez hajtja a fiatal-
ságot. A miskolci gimnázium könyvtárának olvasásával kezdi Pulszky¹²²
Perenc, Szemere Bartalan. Olvasnak a sárospataki diákok, nem is egy,
egyszerre két olvasótársaságban,^{123.} Olvasnak a tanárok is, sokszor
csoportosan rendelve meg a folyóiratokat, hogy minél többet tudjánhak^{124.}
olvasni, mint pl. Késmárkon.

A losonci "olvasó és könyvtári munkáló társaság" alkotó tag-
jainak egy gyűlését kívánom bemutatni. Az evangélikus algimnázium pro-
fesszora, egyuttal könyvtáros, a "tudományosság mezején munkálók kö-
zött az eszmecsere szükségességéről" tart előadást. Itt olvas fel
Kubinyi Ágoston, a Nemzeti Múzeum későbbi igazgatója., ki már a poli-
tikába is beírta nevét az 1823 évi nógrádi ellenállás szervezésé-
vel. Lejön a gyűlés hírére felolvasni a tudós Zipser András, a besz-
tercebányai leányiskola tanára. Itt olvas fel Homokay Pál, kit már ~~é~~
többször említettünk, s Koren István szempontjából is van érdekes-
sége a gyűlésnek. Itt van OsztróLuczky Mihály, kinek házában nevelő
volt, kinek házáról így ír önéletrajzában :E nemes család körében
5 évet töltött; ezen idő volt legszebb életszaka, ezen uriház legjobb
iskolája." "Növendékének jeles tehetségei és jóakarata által ösztönöz-
ve, ritka műveltségű és humanitású szüleitől anyagiakban és szellemi-
ekben gyámolítva, maga nevelődött, az ismeretekben gyarapodott, jele-
sen a nyelvészetiekben tanárrá képződött.

A körök itt mindenütt bezáródnak. Erdélyi János indul Sárospa-

125.
 takról, s munkáit érdeklődéssel tartják számon a diákkörökben. Petőfi nevelője indul Pozsonyból, az Osztroluczky családnál tanítva tanul, s tanítványa, Petőfi, szellemi vezére lesz az iskolában nevelődő fiataloknak, lelkesedéssel fogadják Losonctól-Késmárkig szerte az országban.

A kosonci társaságra visszatérva. Munkáikat kinyomtatják, könyvtárt és kisebb muzeumot gyűjtenek, valódi tudományos központtá akarják a kis várost fejleszteni. Mindez azután 1849-ben lesz tűz martaléka. A 4000 lakosu kisváros 3300 lakója elmenekül, hogy csak hónapok mulva térjen leégett házaiba vissza.
 126.

Természetesen nem mindenki lelkesedik a fiatalság politizálásért. A Protestáns Egyházi és Iskolai lap ellenvéleményt is közöl. Benedicty János véleménye szerint nem helyes, hogy "az éretlen [társasági] tagok között politikai lapok és röpiratok is forgolódnak."

Ugyanakkor az utókor szemével nézve a haladás csiréit megtalálhatjuk sok helyen. Fejős Imre is így vélekedik erről az országgyűlési ifjuság Társalkodási Egyesületének könyvtáráról írva: "Ez a szelvény kezdet, mikor az 1830-as évek végén az egyesület tagjainak üldöztetése közepette Kossuthal találkozott, a nemzet nagy átalakulásának egyik jelentős tényezőjévé növekedett. A forradalom és a szabadságharc szellemi fegyvereit nem utolsósorban a Társalkodási Egyesület könyvtárában köztették."
 127.

A reformkori tevékenységi lázhoz iskolaalapítási láz is járul. Széchenyi a kaszinókkal akarja a felnőtteket műveltebbé tenni, az iskolák szervezői több fiatalembert akarnak képezni, így akarják a "tanult emberfők" számát növelni. A mezőberényi kisgimnázium alapítása után például az evangélikus egyházmegyében egyszerre öt helyen kívánnak középfokú iskolákat létesíteni.
 128.

Jókai szavaival: A megmozdult föld csendesen forog tovább tengelyén.

V.c. A nemzetiségi kérdés

1784-ben még a magyar, a német és a szlovák nyelv gyakorlása egyaránt felmerült, mint célkitűzés. 1830 körül már a magyar nyelv ~~al~~ előtérben. Ez már sérti a nemzetiségek érzelmeit, bár egységes "nemzetiség"-ek fellépéséről még nem beszélhetünk. Az ország törvényhozási nyelve legyen magyar. Ezt talán csak a horvátok nem ismerték el. De a társalgási nyelv, a tanulás nyelve, az iskolák nyelve nem lehet egyszerre magyar. Sőt. Semmi sem indokolja azt, hogy a nemzetiségekkel egyszerre elhagyassák anyanyelvüket. Ez a magyarságnak ugyanugy nem tetszett a németesítés idején, mint ahogy a magyarországi nemzetiségek sem teszik a reformkorban. Maga a nyelv iskolai tanítása nem ütközik akadályokba. De a politikai következmények már egy évszázadig tartó küzdelem csiréit mutatják.

A csehszlovák nyelvnek külön tanszéke van Pozsonyban 1804 óta. Tanulják prédikációs célból a szlovák falvakba induló papok a szlovák nyelvet. A magyar nyelvnek a lyceumban egyelőre nincs külön tanszéke. A tanulókat három csoportra osztják be. Külön a kezdőket, külön a haladókat és külön az ugynevezett nyelvművelőket. Vizsgáztatásuk is ezek szerint a csoportok szerint történik. A cseh és morva tanulók kivételével mindenki köteles volt a magyar nyelvet tanulni a felsőbb osztályokban. ^{129.}

Az ellentétek a század harmadik-negyedik évtizedében kezdődtek. Homokay Pál kecskeméti fiatalember Pozsonyba kerül diáknak. Utána a selmeci ev. gimnáziumban a Magyar Társaság szervezője. A társasági évkönyvben elpanaszolja, hogy mikor Pozsonyba került szlovák asztaltársai sokszor gunyolták magyar beszéde miatt. ^{130.} Ugyancsak Homokay rosszallólag említi Pozsonyról szóló beszámolójában a Tudományos Gyűjtemény hasábjain, hogy az új szlovák irodalmi körnek

~~SOKKORINTAVAL~~ sok pártfogója van, a magyarnak alig. De azért a magyar nyelv terjed - mondja - csak néhány idősebb szlovák ifju nem tanulja a magyar nyelvet, "kikben talán megrögzött szokássá vált a magyar nyelv iránti hidegség ... Már e tekintetben németeink ditsé retre méltóbbak." ~~III.~~ De ez Homokayban nem kelt gyűlöletet a szlovákok iránt. Ő maga sem ment volna Selmece, hová éppen a szlovák nyelv megtanulásáért indult, - s nem érezte volna jól magát tanár korában Losoncon, hol alkalma volt hosszú időn keresztül a szlovák környéki városkában szlovákokkal találkozni, - ha gyűlölte volna őket.

Pozsonyról más diákok sem irnak mindig elismerőleg. A Társakkodó ABC jelű cikkirója írja 1841-ben az alábbiakat: Történt egyszer, hogy midőn a pozsonyi nyilvános tápintézetben zaj támadott, annak felvi-gyázója, /kik többnyire a tót ifjak közül választvák a' tanítók ál-tal/, ezen szavakkal parancsolt csendet: Ne zsongjatok, nem kocsma ez, sem országgyűlés! /!!/ " ^{131.}

A diákok vitái a kapitalizmus kifejlődésének, a nemzettéválás-nak erőteljesebb fokán váltak komolyabbá. Janko Kalingak írja emlékei alapján: "A nemrég még "amici"/barátok/ egyszerre csak ellenfelekként néznek egymásra és háborút hirdetnek egymás ellen." ^{132.}

A problémát a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban az erőszakos magyarorsitás és az önkéntes és természetes magyarosodás határán kell keresnünk. Tény az, hogy Pozsonyban, Selmecen, Sopronban és Eperjesen, ma-gyar, német, szlovák anyanyelvű diákok dolgoztak együtt, hol a magyar, hol a szlovák, hol a német nyelvművelő társaságokban. Ezekre több példát hoz fel Bodolay idézett könyve. Arató Endre, igen alaposan alá támasz-tott könyvében a pozsonyi helyzetet az erőszakos magyarosítás kate-góriájába sorolja. ^{133.} En Bodolay véleményét osztom, ki evvel szemben a későbbi losonci és nagykőrösi tanár, Homokay Pál selmeci példájá-

ból, Sárosi és Tompa eperjesi példájából az önként vállalt és köl-
csönös nyelvtanulás eseteit mutatja ki. Ide sorolhatjuk a fent emli-
tett Török Pált is.

A Systema /1806/ említett kézirat mellékletében, melyet Prónay Sándor írt, az evangélikus egyházban a nemzetiségi viszonyokat tárgyalva és a magyar nyelv tanítását elemezve a szerző azt javasolja: "magyar tanításra ... ~~amivel~~ saját kebelünkben megfelelő tanerőket aligha fogunk kaphatni, református diákokat kell alkalmaznunk tanítóknak." ^{134.}

A helyzet egyáltalán nem volt ilyen aggasztó. Prónay téved. A magyarországi evangélikus egyháznak sok helyen volt szinmagyar anyanyelvű egyházközsége. Ezek közül mint legjellemzőbbet a kemenesfjái tájat említem meg, ahol például egy tömbben találhatunk nagyobb létszámban őslakos, magyar anyanyelvű evangélikusságot. Ezek a községek a törökdulás idejét is átvészelték. ^{135.}

A nemzetiségi kérdés egyébként sem merült fel olyan éles problémaként még ekkor, mint a következő évtizedekben. Pesten németesítés, mint mozgalom, nem folyt, de a pesti polgárok természetesnek vették, hogy a pesti német színházra 1812-ben "Ungarisches National-theater" feliratot kell tenni. ^{136.} Pukánszky Béla megállapítása: ^{137.} a haladás lehetősége a németek részére csak a beolvadás volt, csak a későbbi évtizedekben bizonyítható.

A magyar nyelv tanulása kezd nemzeti ügyé válni. Kazinczyt élete végén Pyrker egri érsek német verseinek fordításáért támadták. Ugyanez a Pyrker 1833-ban résztvesz a pozsonyi evangélikus lyceumi magyar társaság egyik örömnepén. Evvel is bizonyítja, hogy a különböző felekezetek közt nemcsak a harc lehetséges, hanem a nemzeti nyelv ápolása érdekében felekezetek közötti együttműködés is. ^{138.}

Petőfit 1835-ben Pesten a szlovák-magyar egyházközség papja szlováku~~k~~ konfirmálja./Ez egészen általánosan felfogva a katolikus bér~~m~~álásnak megfelelő protestáns egyházi szertartás./ Köztük ekkor még nem tudunk nemzetiségi ellentétéről,pedig a pap "Slavy dcera" ja a mai napig a szlovák nemzet egyik nemzeti eposza.

Schröer professzor,Jókai és L'udovit Stur az 1835/36-os tanévben egyidőben voltak a pozsonyi lyceumban.Schröer prorektor és a syntaxis tanára,Jókai az ő tanítványa,Stur a szlovák nyelvi tanszék idős vezetőjének helyettese.Köztük nemzetiségi ellentétéről nem tudunk.Jókai ilyesmiről tudtommal nem írt egész életében,annak ellenére,hogy az ugynevezett Lovassy-féle összeesküvést,a reformországgyűléseket,a Mire megvénülünk,az Egymagyar nábob, a Kárpáthy Zoltán lapjain élénk színekkel ecseteli.Pedig Jókai Mór ismeri a helyzetet.Bátyja Károly már öt évvel hamarabb ott jár iskolába.Az író Zsigmondy Sámuel professzor családjánál lakik,kit halálakor a magyar nyelv~~m~~űvelő társaság magyar nyelvű verssel gyászol.^{139.} Jókay Károly tagja a nyelv~~m~~űvelő társaságnak,de az ellentétekről, ha tudnak is, nem beszélnek.

Most,130 év eltelte után Jókait,mint a magyar irodalom büszkeségét,Schröer professzort,kinek művei Christian Oeser és Pius Desiderius név alatt jelentek meg,mint a magyarországi németek beolvasása ellen küzdő jelentős német író,t,L'udovit Sturt pedig mint a modern Szlovákia megteremtésének irodalmi és eszmei előkészítőjét tartjuk számon.

Bizonyítja a nyelvgyakorlás önkéntességét Szemere Bertalan levelezése,ki a német és szlovák fiatalok munkájáról beszél a pozsonyi társaságban,de egy szóval sem említi azok idegenkedését,vagy harcát

ez ellen.^{140.} Viszont igen érzékenyen reagál más nemzetiségi ellentétekre: "Ma az országos ülésben Torontál vármegye sérelem gyanánt s megfenyítés végett panaszkodék ily című Károlyvározt megjelent könyv ellen: Sollen wir Magyaren bleiben?"^{141.} - írja nagybátyjának, Kölcsey barátjának, az Antimondolat szerzőtársának, Szemere Pálnak. [A címben tévedett. A helyes cím: Sollen wir Magyaren werden?]]

Szemere nem ír Stur szerepéről. A szlovák nyelvgyakorlók dévényi kirándulása csak sétának, gyönyörködésnek tetszett a természet szépségeiben. 100 év elmultával ezt a napot, 1836 április 24-ét a szlovákok ünnepségekkel ünnepelték.^{142.} Még a közeli kortársak is csak diákcsinyt láttak benne.^{143.}

Említettem Stur működésének hatását a szlovák irodalmi társaság taglétszámának emelkedésére. Tudjuk, hogy Stur és társai a két nagy szláv nép harcában a haladó, a forradalmi, a lengyel nép oldalára álltak az oroszokkal szemben. Így még annak a lehetősége sem áll fenn, hogy osztrák segítséggel akarták volna megkezdeni működésüket, nemzetiségi izgatás céljából, hiszen akkor nem szállnak szembe az osztrák politika oroszbarát vonalával és nem harcolnak egy oldalon a Kölcsey-vezette magyar ellenzékkel. Maga Pulszky Ferenc is, ^(aki) az országgyűlési fiatalság Társalkodási Egyesületének egyik hangadó tagja ~~is~~,^{144.} ezekben az években még védi Sturt.

A nemzetiségi kérdésben a viták kiélesedésének kezdete kétségtelenül ez a kor. Petőfiről az irodalom két nemzetiségellenes kijelentést tart számon. Az egyiket Aszódon mondta volna professzorának. Erről Koren István évtizedek múlva elhangzott nyilatkozatában számol be, így ezért nem tartom bizonyítóerejűnek a kései közlést.^{145.} A másiktól, bár megjárta a közlések útját, sikerült kideríteni, hogy koholmány. Petőfi egyik állítólagos osztálytársa mondta

tollba. Aki közölte jóhiszemű volt. Elhitte, hogy Petőfi osztálytársával beszél.^{146.} Nagyobb a felelőssége Hatvani Lajosnak, aki ezt anekdotagyűjteményében ismételtén leköszölte,^{147.} és még avval sem akart fáradni, hogy a már leköszölt matrikula-lapokból ellenőrizze, volt-e ilyen nevű iskolatársa Petőfinek. Nem volt. S még sajnálatosabb, hogy Hatvanit forrásértékűnek számítva Arató Endre is elfogadta és értékelte ezt a közlést.

A nemzetiségi kérdést nem lehet mellőzni ennek a kornak ismertetésekor. A magyar irodalom fejlődése mellett megszületik ebben az időben az akkori Magyarország nemzetiségeinek irodalma is, kialakul irodalmi nyelvük. A magyarság nemzetté válásának idején a magyarországi nemzetiségek is öntudatra ébrednek. A kapitalizmus nem hozhatta meg az ellentétek csekély kiegyenlítését sem. Napjainkban kell a mai napig megmaradt problémák megoldásán fáradoznunk.

Befejezés.

Az iskolák életében szerepet játszó személyek ismertetése nem lenne teljes, ha néhány pillanatra a szabadságharc alatti és utáni szerepükre is nem térnénk ki.

Schedius és Ney 1842 tájékán szervezik a Magyar Nevelési Társaságot. Munkásságuk az egyházi iskolák virágzása idején felekezeten és nemzetiségeken felülmúló társaság megszervezésére irányul. Munkásságuk hatása 1848-ra érik meg. ^{148.}

Bodolay idézett könyvében külön fejezetet szentel a diáktársasági tagok 1848/49-i működésének. Szinte lehetetlen feladat lenne, ha szemmel akarnánk tartani az általam tárgyalt iskolák nevelőit és tanulóit a forradalmi eseményekkel kapcsolatban. De evvel a mércével mérve nagyra kell tartanunk és értékelnünk az ismertetett iskolák aprólékos, de a jó cél érdekében végzett céltudatos munkáját. Petőfi és Pulszky, Koren István és Hunfalvy Pál, Schröer és Jókai iskolái jó munkát végeztek. Az itt nevelt forradalmi éttelmiségi réteg tagjai között elvértve akadhat csak hazaáruló. Nem így nevelték őket. A Bach korszak alatti magatartásukra csak Mikszáth egyik jellemzését idézem: ^{149.} "...nem amolyan tanügyi bácsikák voltak ezek. Keményfejú magyarok, kik az ő erős várukba vonulva, az iskola falai közé, semmit nem engedtek abból a szellemből, mely immár évek óta lépcsőzet volt a kazamatákba és a börtönökbe."

Timár Máté írja: "A szamarkandi Sah-i Zinda sok százéves temetőben a fejedelmi sirok között a tanító Kazi-Zade-Rumi mauzoleum a legszebb, s a Gur-Bairben, a Timur-Lenk családi sírboltjában is a világhódító nevelőjéé, Said-Umaré a legmagasabb sírkő, a "Világ ura" alázattal a lábához temettette magát."

Legyen ez a munka emlékkő a reformkori nemzedékeket nevelő névtelen tanítók besüppedt sírhantján.

Jegyzetek

Az 1-150 szám alatt felsorolt műveket személyesen olvastam át, az adatokat magam gyűjtöttem. Általános történelmi művek közül Horváth Mihály, Szekfü Gyula és Ballagi Géza idézett munkái, pedagógia-történetből Ágoston György: Pedagógia I.-III., Szelényi Ödön és Finácz Ernő idézett művei voltak azok, amelyekből legtöbb szempontot kaptam munkám összeállításához.

1. Részletes elemzések a Ratio Educationisról és hatásáról: Evangélikus Országos Levéltár/továbbiakban EOL/ Egyetemes Egyház Levéltára /Továbbiakban :e/ I.c.20; 3 Itt mondok köszönetet Súlyom Jenő professzornak, a levéltár tudományos munkatársának, aki a kimerithetetlen anyagban céltudatos vezetőm volt.

2. EOL:e II.c. 11; 19 melléklete. Monitum auctoris.

3. Szilágyi Sándor /szerk/: A magyar nemzet története. IX. kötet. Ballagi Géza. Budapest. 1897. 38.p.

~~XX~~

~~XX~~

4. Bodolay Géza. Irodalmi diáktársaságok 1785-1848-ig. Bp. 1963

5. Arató Endre. A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. Bp. 1960.

6. Ferenczi Zoltán: Petőfi életrajza I. Bp.. 1896. 67.p.

7. Horváth Mihály. Magyarország történelme. II. kiadás. Pest. 1863. VI. kötet. 379.p.

8. Horváth M. id. mű. 382.p.

9. Takáts Sándor. Benyák Bernát és a magyar közoktatásügy. Bp. 1891.

10. Keken András: A magyarországi evangélikusság történelmi statisztikája. Hódmezővásárhely. 1937.

11. EOL:e Az ágens protokolluma. Sérelmek. II.c. 5; 16

12. Friml Aladár: Az 1777-i Ratio Educationis. Bp. 1913. 73.p.

13. Csaplovics, Joannes: Schematismus ecclesiarum et scholarum evangelicorum. Viennae. 1820. 59.p.
14. Illyés Gyula: Petőfi. Bp. 1958. 24.p.
15. Eötvös József összes munkái. XVII. kötet. Bp. é.n. 73.p.
16. Eötvös id.m. 67.p.
17. Hittrich Ödön: A budapesti ev.főgimnázium első száz évének története. Bp. 1923. 95.p.
18. Horváth Mihály id.mű. 382.p.
19. Ballagi i.mű. IX. 19.p.
20. Arató i.mű. 269.p.
21. Arató i.mű. 271.p.
22. Rédei József: Magyar tragédia 100 év előtt. Bp. 1938. 15.p.
23. Rédei i.mű. 16.p.
24. Ballagi i.mű. IX. 136.p.
25. Pestmegye 1836 évi közgyűlési jegyzőkönyve. 469o. tétel.
26. Ballagi i.mű. IX. 38.
27. Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatásügy története Mária Terézia korában. II. kötet 376-377.p.
28. Schematismus generalis ecclesiarum et scholarum ev. aug. conf. in Hungariae. Editus a Joanna Kollár. Pest. 1838. 16o.p.
29. Kölcsey Ferenc. Országgyűlési Napló.
30. EOL: e II. b. 3; 9 23.p.
31. Fináczy i.mű. 203.p.
32. Fináczy i.mű. 36.p.
33. Fináczy i.mű. 35.p.
34. Fináczy i.mű. 31-33.p.
35. Breznayik János: A selmecbányai ág.h.evangel.egyház és lyceum története. Selmecbánya. 1889.

36. EOL Pesti esperesség levéltára. A Pestmegyei ágostai hitvallásu evangélikus esperesség gyűlési jegyzőkönyve 1799-ki 18 junius-tól az 1838 dik esztendeig. 1837. Böjtelő hava 8. XXI. pont.

37. Kollár i.mű 160.p.

38. EOL:e II.a.1;3 15.p.

39. EOL:e II.a.2; 13

40. Bodolay i.mű 33.p.

41. Losonczi Állami Gimnázium Értesítője 1894/95 4.p.

42. Az Aszódi Gimnázium értesítője az 1933/34 isk.évről. 5-7.p.

43. Országos Levéltár. A Helytartótanács Levéltára. /Továbbiakban
OL Htt / Dep.Lit-Pol.1778.Distr.Budens.No 4 - 78.tétel.

44. EOL:e II.a.2; 13.

45. EOL:e II.a.4;10

46. EOL:e II.b.1;14

47. EOL:e II.b.4;4

48. 1826.II.félév.

49. Hatvani Lajos:Igy élt Petőfi.Bp.1955.I.kötet.416.p.

50. Szinnyei József:Magyar írók élete és munkái.4,1036.hasáb.

51. Önéletrajza.Petőfi Múzeum.Aszód.Muzeumi Füzetek.I.1963.22.p

52. Szinnyei i.mű.7,1176 hasáb.

53. Novi eccles.scholast.annales 1793,1794,1795,és anyakönyv -
másolatok az EOL:e -ban.

54. Markusovszky Sámuel:A pozsonyi evangélikus lyceum törté-
nete.Pozsony.1896.389.p.

55. Az aszódi Petőfi-gimnázium tulajdonában lévő eredeti Mat-
ricula szerint.

56. Vasárnapi Ujság.1881.6.szám.86.p.

57. Steier Lajos: A tót nemzetiségi kérdés Magyarországon 1848-49-ben. Bp. 1937. II. kötet. 2o. p.

58. Markusovszky i. mű. 389. p.

59. OL Htt Dep. Lit-Pol. 183o. No 3532.

6o. OL Htt Dep. Lit-Pol. 1832. No 3o711 és 3o712

61. EOL: e II. b. 7; 13

62. Az Aszódi Gimnázium értesítője az 1933/34 isk. évről. 9. p.

63. EOL Pestmegyei Esperesség Levéltára. K. 4. c. aa és bb.

64. EOL Békési esperesség levéltára VII. 2. 1.

65. EOL: e II. c. 11; 19 V. b.

66. EOL: e Pestmegyei Esperesség Levéltára. VO. 1. 1.

67. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1845. 263. p.

68. EOL: e II. d. 1; 61

69. 1835/36-ban EOL: e II. c. 9; 12

7o. EOL: e II. a. 3; 7 II. a. 4; 7 és II. b. 1; 12

71. EOL: e II. c. 19 9. p.

72. Markusovszky i. mű. 278. p.

73. Az 51. pont alatt idézett önéletrajza szerint.

74. EOL: e II. b. 3; 27.

75. Demkó Kálmán: A lőcsei egykori ev. gimnázium története. Lőcse. 1896.

76. EOL~~22~~ Pestmegyei Esperesség levéltára H. 1. 1742. III. 6.

77. Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. Bp. 1951.

78. EOL:e II.c.8; 7
79. Doromby Karola:Schedius Lajos mint német-magyar kultur-
közvetítő.Bp.1937.
80. Domanovszky János:József nádor iratai.Bp. 1925. I.kötet
37.p.
81. Eötvös Lóránd Tudományenyetem.Szöveggyűjtemény a magyar
irodalomból.II.1.kötet.611.p.
82. Domanovszky i.mű.I.50.
83. Domanovszky i.mű.II.738.
84. Szekfű Gyula:II.Rákóczi Ferentől gróf Tisza Istvánig.
Bp.é.n. II.kötet 33.p.
85. Arató i.mű.60-61.p.
86. Toldy Ferenc:Irodalmi levelezése.Bp.é.n. I.246.p.
87. Felhő Ibolya,Vörös Antal:A helytartótanács leveléltár.
Bp.1962.560.p.
88. Szelényi Ödön:A magyarországi középiskolák tanterveinek
történetéről.Theológiai Szaklap.1915. 65.p.
89. Ballagi.i.mű. IX.30.p.
90. Szelényi Ödön:Genersich János.Lőcse.1914.39.p.
91. T.P.végrendelete.Birtokomban.
92. Vasárnapi Ujság.1886.56.szám.
93. EOL:e II.c.1;3
94. Mokos Gyula:Magyar tanulók a jénai egyetemen.Bp.1890.
XIV.p.

95. Peukert, Herbert :Die Slaven der Donaumonarchie und die Universität Jena 1700-1848. Berlin Akademie Verlag. 1958. 254. p.

96. Jókai Mór: Az új földesúr. Bp. 1962. utószavában Nagy Miklós. 328. p.

97. Szinnyei i. mű. 1-14 kötet., Ványi Ferenc: Irodalmi lexikon. Bp. 1926., Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1939-

98. Rizner, L'udovit: Bibliografija pisomnictva slovenskeho. Turócszentmárton 1929-1934. 1-6 kötet. Misiánik, Jan: Bibliografija slovenskeho pisomnictva do konca XIXsto. Bratislava. 1946.

99. Palcsó János: A késmárki evangélikus egyház és iskolák története. Késmárk. 1896. 37. p.

100. Bodolay i. mű. 245. p.

101. Szinnyei i. mű. IV. 1416. hasáb.

102. Ney Klára: Ney Ferenc élete és munkássága Budapest. 1943. 29. p.

103. A gimnázium könyvtára az Országos Pedagógiai Intézet birtokában van.

104. Az Aszódi Gimnázium értesítője az 1933/34. iskolai évről. 11. p.

105. Kardos Samu: báró Wesszlényi Miklós élete és munkássága. Bp. 1905. 524. p.

106. Gyürky András: Podhorszky Lajos. Bp. 1896.

107. Bodolay i.mű.
108. Szegfű Gyula i.mű II.32.p.
109. Sziklay László: A szlovák irodalom története Budapest. 1942.30.p.
110. Markusovszky i.mű.301.p.
111. Sok adatot közöl Némethy Lajos :Bessenyei elődei és kortársai.Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyvei. III. Eger. 1957. 87-109.p.
112. Fináczy Ernő idézett helyeit lásd a 33-36 jegyzetekben.
113. Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII.században.Bp.1881.446.p.
114. Markusovszky i.mű. 94.p.
115. Ballagi i.mű. 425.p.
116. Egy tanulónak egy évre juttatott ösztöndíj összege 100 forint. EOL:e II.b.5; 31
117. Fejős Imre: Az Országgyűlési Ifjuság Társalkodási Egyesületének Könyvtára.Magyar Könyvszemle.1961.319.p.
118. Lásd közlésre elfogadott tanulmányomat:Irodalomtörténeti Közlemények.1966. Adatok Kölcsey és a diákfiatalság kapcsolata tához.
119. EOL:e II.c. 12;1. 1.
120. EOL:e II.c. 12;3.

121. Ney Klára i.mű 22.p.
122. Az egykor könyvritkaságokat tartalmazó könyvtár maradványai ma a miskolci evangélikus egyház tulajdonában.
123. Bodolay i.mű 271.p.
124. Palcsó i.mű.86.p.
125. Bodolay i.mű 449.p.
126. Vahot Imre: Losonci Phoenix. Pest. 1851-1852.
127. ~~Rxi~~ Fejős Imre idézett cikke. 320.p.
128. EOL Békési esperesség levéltára. VII.2.1. Klanitzay János előterjesztése.
129. EOL: e II. c. 1; 26.
130. Bodolay i.mű 212.p.
131. Társalkodó. 1841. évfolyam. 135.p.
132. Csanda Sándor: Magyar-szlovák kulturális kapcsolatok. Bp. 1962. 163. p.
133. Bodolay i.mű. 31.p.
134. Szelényi Ödön: A magyar evangélikus nevelés története a reformációtól napjainkig. Pozsony. 1917.
135. Súlyom Jenő: Három térkép a magyar evangélikusságról. Sopron. 1943.
136. Pukánszky Béla: Német polgárság magyar földön. Bp 1944. 46.p.
137. Pukánszky i.mű. 61.p.
138. Bodolay i.mű. 226.p.

138. Bodolay i.mű 226.p.
139. Szinnyei i.mű.14,34.hasáb.
140. Szemere Bertalan eredeti leveli:Ráday Könyvtár.Szemere
tár.X-XV.kötetekben.
141. Ugyanott.XIII.213.
142. Lásd Magyar Történeti Bibliográfia 1825-1867.IV.kötet.Bp.
1959.414.p.22475-22489.tételek.
143. Schönvitzky Bertalan:A pozsonyi kir.kath.főgymnasium
története.Pozsony.1896.321.p.
144. Csanda i.mű.170.p.
145. Átveszi Illyés Gyula i.mű 20.p.
146. Pesti Napló.1897.aug.5.A tévedést Dienes András leplezile
nyomtatásban még meg nem jelent munkájában.Petőfi életrajza."Aszód"
c.fejezetben.
147. Hatvani i.mű. I.473.
148. Tavasi Lajos;Nevelési emléklapok.Pest.1848.V.kötet.133.p.
149. Mikszáth Kálmán.Fábry János.Nekrolog.
150. Köznevelés.1965.13-14.szám.536.p.